विद्येश्वरसंहिताया : समीक्षणम्

VIDYESWARASAMHITAYAH SAMIKSANAM

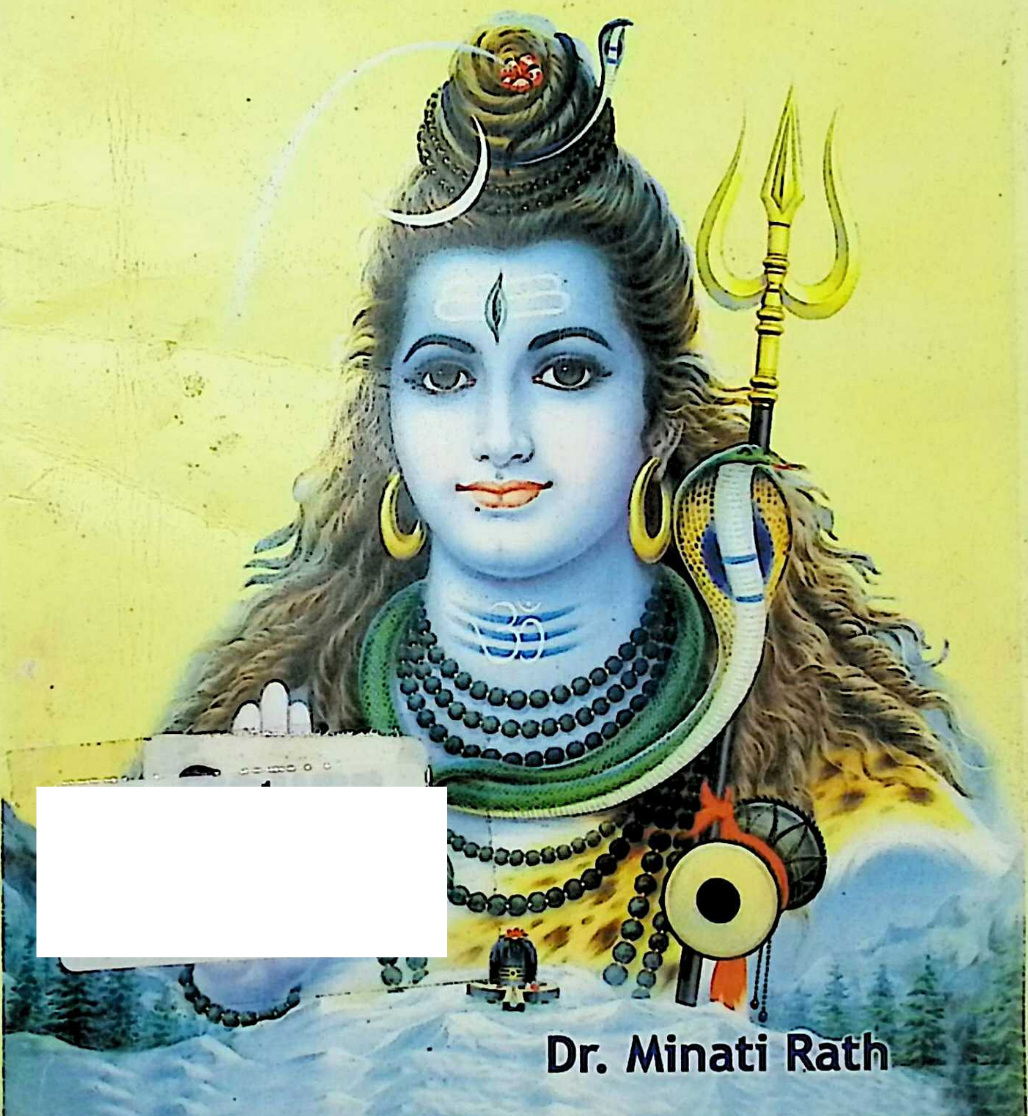

Dr. Minati Rath

ॐ

विद्येश्वरसंहितायाः समीक्षणम्

VIDYEÙVARASAMHITÁYÁÇ SAMÈKÙAÏAM

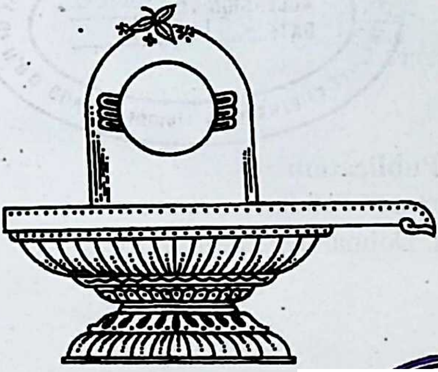

डॉ. श्रीमती मिनतिरथः

Vidyeswara Samhitayah Samiksanam

Written by :

Dr. Minati Rath,
Asso. Prof., Deptt. of Puranetihasa
Rastriya Sanskrit Sanstham
(Deemed University)
Shree Sadashiva Campus,
Puri-752001, (Orissa)

Edition :

1st- 2009
Copies : 500

© Copy rights reserv

Published by :

Satarupa Publication
C/o. Rabidranath Panda
Haveli Gali, Dolmandapa Sahi, Puri

Composed by :

Kalia D.T.P. Centre
Mahodadhi Market
Mochi Sahi, Puri

Printed at :

Niladri Printers, Puri.
Ph. 06752- 226911

Price :

Rs. 129/-

मङ्गलाचरणम्

शान्ताकारं शिखरिशयनं नीलकण्ठं सुरेशं
विश्वाधारं स्फटिकसदृशं शुभ्रवर्णं शुभाङ्गम् ।
गौरीकान्तं त्रितयनयनं योगिभिर्ध्यानगम्यं
वन्दे शम्भुं भवभयहरं सर्वलोकैकनाथम् ।।

कृतज्ञताज्ञापनम्

अखिलब्रह्माण्डविधायक-भक्तप्रतिपालक-परमेश्वरस्य साम्ब-सदाशिवस्य चरणकमलेषु भक्तिकुसुमाञ्जलिं विनिवेद्य भूयोभूय: प्रणमामि ।

पुस्तकस्यास्य निर्विघ्नपरिसमाप्तये अग्रपूज्यस्य विघ्नविनाशकस्य श्रीगणनाथस्य चरणकमलयोरपि भक्तिपूर्णां प्रणिपाताञ्जलिं विनिवेदयामि ।

बहुशास्त्रनिष्णाताय दिवंगतपण्डितप्रवराय मम पितृपादाय श्रीगणेश्वररथशर्ममहाभागाय तथा दिवंगता मातुर्लावण्यदेव्यै विनम्रां प्रणिपाताञ्जलिम् अर्पयामि । मम पत्यु: श्रीरवीन्द्रनाथपण्डामहाभागानां कृतसहायेन ग्रन्थोऽयं परिसमाप्त:, तस्मात् तेभ्य: महानुभावेभ्य: हार्दिकं कार्तज्ञं निवेदयामि ।

विशेषतोऽहं मदीयगुरुवर्याणां डॉ. फकीरमोहनपण्डा-महाभागानां सविधे चिरकृतज्ञाऽस्मि, यैरेव पुस्तकस्यास्य लेखनसमये स्वीयाममूल्यां सम्मतिं बहुमूल्यं समयं तथा विविधप्रकारकं सहयोगं च प्रदाय महदौदार्यं प्रदर्शितम् । एतेषां परिश्रमफलतया पुस्तकमिदं रचयितुं समर्था अस्मि । अत: तेषां चरणकमलेषु साञ्जलिरहं भूयोभूय: प्रणमामि ।

कम्प्युटरमाध्यमेन शुद्धतया अक्षरसज्जीकरणे श्रीमान् देवव्रतरथमहोदयेभ्य: धन्यवादं व्याहरामि ।

अन्ते लेखने प्रकाशने भ्रमप्रमादादिदोषजन्यां मुद्रणादि-समुद्भवाञ्च त्रुटिं सहृदया विद्वांस: विस्मृत्य मामनुगृहीष्यन्तीति भूयोभूय: तेभ्य: कार्तज्ञं विनिवेद्य विरमामि ।

श्रीमती मिनतिरथ:

आमुखम्

भारतीयसभ्यतायाः संस्कृतेः तथा इतिहासस्य परिज्ञानाय पुराणानामध्ययनस्य महती आवश्यकता विद्यते । पुराणानि भारतीय-संस्कृतेः तथा सभ्यतायाः मेरुदण्डः कथ्यन्ते । पुराणाध्ययनं विना भारतस्यातीतविषये ज्ञातुं न कोऽपि समर्थः भवति । तानि वेदवत् प्राचीनानि सर्वमान्यानि स्पृहणीयानि च सन्ति । पुराणेषु प्रामुख्येन वैष्णवमतं, शैवमतं, शाक्तमतञ्च चर्चितं विद्यते । प्रायशः सर्वेषु पुराणेषु शैवमतस्य प्रतिपादनं दरीदृश्यते । मुख्यतः शिव-लिङ्ग-वायु-स्कन्दादिषु पुराणेषु परमेश्वरस्य शिवस्य स्वरूपं निरूपितं वर्त्तते । विशेषतः शिवपुराणे परमेश्वरशिवस्य सम्पूर्णं चरित्रं चारुचित्रितमस्ति । शिवपुराणं शैवानां परमादरणीयमुपादेयञ्च पुराणमस्ति । शैवधर्मं तथा दर्शनमाधारीकृत्य रचितेऽस्मिन् पुराणे पाशुपतदर्शनस्य, शैवसिद्धान्तस्य प्रत्यभिज्ञादर्शनस्य तथा शैवतन्त्राणां पूर्णः प्रभावः परिलक्ष्यते । शिवेन कीर्त्तितं शैवप्रवणेन व्यासेन सगृहीतं पुराणमिदं सकलजीवगणोपकारकं तापत्रयघ्नमतुलं सतां शिवदमस्ति । अत्र वेदान्तविज्ञानमयः विकैतवो धर्मः प्रगीतः । पुराणस्यास्य महत्त्वं यथोक्तं विद्येश्वरसंहितायाम्—

शैवं पुराणतिलकं खलु सत्पुराणं
वेदान्तवेदविलसत्पपरवस्तुगीतम् ।
यो वै पठेच्च शृणुयात् परमादरेण
शम्भुप्रियः स हि लभेत् परमां गतिं वै ।।

(२/६७)

आदौ शिवपुराणं द्वादशसंहितं लक्षसंख्यकश्लोकसमन्वित-ञ्चासीत् । कलिजानाम्

आयुर्बलबुद्धीनां ह्रासं विज्ञाय भगवान् व्यासः तत्संक्षिप्य सप्तसंहितात्मकं चतुर्विंशतिसहस्रश्लोकयुक्तं चकार । तद्यथा–

व्यासेन तत्तु संक्षिप्तं चतुर्विंशत्सहस्रकम् ।

शैवं तत्र पुराणं वै चतुर्थं सप्तसंहितम् ।।(शि.पु. ७/१/५२)

शिवपुराणस्य सप्तसंहिताः यथा- १. विद्येश्वरसंहिता, २. रुद्रसंहिता, ३. शतरुद्रसंहिता, ४. कोटिरुद्रसंहिता, ५. उमासंहिता, ६. कैलाससंहिता, ७. वायवीयसंहिता । तद्यथा शिवपुराणे-

विद्येश्वराख्या तत्राद्या द्वितीया रुद्रसंहिता ।

तृतीया शतरुद्राख्या कोटिरुद्रा चतुर्थिका ।।

पञ्चमी कथिता चोमा षष्ठी कैलाससंहिता ।

सप्तमी वायवीयाख्या सप्तैव संहिता मता ।।

(वा.सं. १/५९-६०)

तासु सप्तसंहितासु भगवतः शिवस्य महत्त्वं, सम्पूर्णं चरित्रं, विविधोदारतापूर्णानां लीलाकथानां वर्णनं तथा शैवसिद्धान्तानां प्रतिपादनं समुपलभ्यते । तथा च शिवसम्बन्धिनां व्रतोपवास-पूजापद्धति-तपस्या-योगसाधनादीनां महत्त्वपूर्णं निरूपणं प्रदत्तं विद्यते । पुराणलक्षणानां प्रतिपादनप्रसङ्गे रुद्रसंहितायाः सृष्टिखण्डे सृष्टिविषयकवर्णनं वर्णितं विद्यते । तथा च उमासंहितायां सर्गविषये विशदवर्णनं समुपलभ्यते । उमासंहितायाञ्च ब्रह्माण्डवर्णने जम्बुद्वीपविवरणं तथा प्लक्षादिषड्द्वीप-वर्णनं विद्यते । तत्र च सूर्यादिग्रहस्थितिनिरूपणं तथा जनलोकविषये विवरणं प्रदत्तं विद्यते । कश्यपपत्नी-नामपत्यानि तत्र वर्णितानि सन्ति । मनुनवपुत्राणाम् इक्ष्वाक्वादीनां वंशवर्णनं तत्र उमासंहितायाञ्च वर्णितं विद्यते । मन्वन्तरवर्णनप्रसङ्गे चतुर्दशमन्वन्तरानुकीर्तनं तस्यां संहितायाम्

एव समुपलभ्यते । शिवपुराणस्य सप्तसंहितासु पुराणलक्षणैः साकं शिवतत्त्वस्य सुविशदं निरूपणं प्रस्तुतमस्ति ।

शिवपुराणे प्रदत्तासु सप्तसंहितासु विद्येश्वरसंहिता आद्या संहिताऽस्ति। पञ्चविंशत्यध्यायसंयुक्तेयं संहिता १३९६ श्लोकविशिष्टाऽस्ति । इयं संहिता साध्यसाधनसाधकखण्डमित्यपि कथिताऽस्ति । तद्यथा रुद्रसंहितायाः सृष्टिखण्डे–

विद्येश्वरसंहितायाः श्रुता सा सत्कथा शुभा ।

साध्यसाधनखण्डाख्या रम्याद्या भक्तवत्सला ।।(२/६)

शैवतत्त्वपरिपूर्णाया अस्या संहितायाः विद्येश्वरसंहितेति नामकरणे गूढमुद्देश्यं निहितमस्ति । विद्येश्वरशब्दस्य व्युत्पत्तिः यथा- विद्+क्यप्+टाप्= विद्या । विद्यानामीश्वरः शासकः प्रवर्त्तकः आदिकर्त्ता च महेश्वरः शिवः विद्येश्वरः प्रोक्तः । तद्यथा वेदे ''ईशानः सर्वविद्यानामीश्वरः'' चेति । तथा च वायुपुराणे पूर्वार्द्धे–

नमस्तुभ्यं भगवते शुव्रतेऽनन्ततेजसे ।

नमः क्षेत्राधिपतये विजिने शूलिने नमः ।।

विद्यानां प्रभवे चैव विद्यानां पतये नमः ।

नमो व्रतानां पतये मन्त्राणां पतये नमः ।।

तस्य ज्ञानमयपरमेश्वस्याराधनां कृत्वा सर्वे शास्त्रकाराः ऋषयः स्वशास्त्रीयज्ञानं लब्धवन्तः । न्यायशास्त्रकारः गौतमः वाक्युद्धेन शिवं सन्तुष्य तस्मात् सिद्धिमलभत । महर्षिः कणादः शिवकृपया वैशेषिकदर्शनस्य प्रणेता बभूव । तण्डि, उपमन्युः, दधीचिः, मार्कण्डेय, ऋभुः, दुर्वासाप्रभृतयः महर्षयः तस्य ज्ञानप्रवर्त्तकस्य शिवस्याशीर्वादेन एव प्रकृष्टज्ञानं लब्धवन्तः ।

भगवान् शङ्करः सङ्गीतविद्यायाः आद्याचार्यः स्मृतः । ताण्डव-नृत्यरतस्य तस्य डमरोः

सप्तस्वराः समुद्भूताः अभवन् । तस्मादेव डमरोः व्याकरणशास्त्रस्य मूलभूतानां चतुर्दशमाहेश्वरसूत्राणां सूत्र-पातोऽभूत् । महादेवस्यानुचरः नन्दीश्वरः शिवेच्छया कामशास्त्रस्य प्रवर्त्तनं चकार । शिवः धनुर्वेदस्य आयुर्वेदस्य च पारग आसीत् । किं बहूना ? शिवः सर्वेषां विद्यानां जनकोऽस्ति ।

संस्कृतवाङ्मये प्रतिपादिताः सर्वा आध्यात्मिकाः लौकिकाश्च विद्याः महेश्वरात् प्रवर्त्तितोऽभूत् । अतः शास्त्रेषु शिवः विद्यातीर्थेति अभिहितोऽस्ति । तद्यथा–

यस्य निश्वसितं वेदाः वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थं महेश्वरम् ।।

विद्येश्वरसंहितायां च शिवः सर्वज्ञः प्रोक्तः । तद्यथा–

शिव एव हि सर्वज्ञः परिपूर्णश्च निस्पृहः ।।

(शि.पु. १/१८/११)

सकलविद्यानामीश्वरः परमेश्वरः शिवः न केवलमस्यां संहितायामपितु वेदपुराणादिषु शास्त्रेष्वपि विद्येश्वरोऽभिहितोऽस्ति । शास्त्रान्तरेषु च स सर्वज्ञः प्रथितः । अचिन्त्यशक्तेः तस्य भगवतः सदाशिवस्य एभिः षड्भिः गुणैः सर्वज्ञत्वञ्च सिद्ध्यति । तद्यथा-

सर्वज्ञता तृप्तिरनादिबोधः

स्वतन्त्रता नित्यमक्लृप्तशक्तिः ।

अचिन्त्यशक्तिश्च विभोर्विधिज्ञाः

षडाहुरङ्गानि महेश्वरस्य ।।

कातन्त्रवृत्तौ दुर्गसिंहेन च शिवः सर्वज्ञः प्रोक्तः । तद्यथा–

देवदेवं प्रणम्यादौ सर्वज्ञं सर्वदर्शनम् ।

कातन्त्रञ्च प्रवक्ष्यामि व्याख्यानं सार्ववर्णिकम् ।।

तत्त्वप्रकाशे ज्ञानमयत्त्वं शिवस्य नित्यः स्वभाव उक्तोऽस्ति । तद्यथा-

ज्ञानक्रियास्वभावं शिवतत्त्वं जगदुराचार्याः ।

पुराणेषु भगवान् सदाशिवः सर्वासां विद्यानामधिष्ठातृदेवरूपेण विवेचितः । अतः ज्ञानार्थिनां कृते शिव एव सेवनीयेति तत्रोपदेशः समुपलभ्यते । तद्यथा ब्रह्मवैवर्त्तपुराणे–

शिवं शिवस्वरूपं शिवदं शिवकारणम् ।

ज्ञानानन्दं महात्मानं परं मृत्युञ्जयं वरम् ।।

तमीशं सेवते यो हि भक्त्या जन्मनि जन्मनि ।

विद्यां ज्ञानं सुकवितां पुत्रं पौत्रं परां श्रियम् ।।

बलं धनं विक्रमं च लभेत् हरवरेण स ।।

(सृ.ख. १४/३५-३६)

तथा चोक्तं हरिचरितचिन्तामणौ-

"आराध्य तपसा तत्र विद्याकामस्तु शङ्करम् ।"

परमेश्वरात् शिवात् ज्ञानं प्रवर्त्तते । सर्वाश्च विद्याः तस्मादेव समुद्भूता अभवन् । सृष्ट्यादौ परमेश्वरः सदाशिवः ब्रह्माणं सृष्ट्वा तस्मै वेदविद्यामुपदिदेश । तद्यथोपनिषदि–

यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं

यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै ।

तमाह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं

मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये ।। (श्वे.उ. ६/१८)

न केवलं वेदम् अपितु व्याकरणादीनि वेदाङ्गानि च स एव सकलविद्यानिधानः महेश्वरः

प्रणीतवान् । पुराणानि च शिवेन प्रोक्तानि सन्ति । शिवपुराणस्याप्याद्यः प्रवक्ता शिव एवास्ति । तद्यथा–

तदिदं शैवमाख्यातं पुराणं वेदसम्मितम् ।

निर्मितं तच्छिवेनैव प्रथमं ब्रह्मसम्मितम् ।।

(वि.सं. २/४८)

अस्मात् कारणादेव शिवपुराणस्य सप्तसंहितासु आद्यसंहिता विद्येश्वरसंहिता इति आख्याताऽस्ति । अस्याः संहिताया एवंभूतेन नामकरणेन एव परमेश्वरशिवस्य ज्ञानमयत्वं विद्यामयत्वञ्च सूचितं भवति ।

पुनश्च संहिताशब्दस्य विश्लेषणेन ज्ञायते यत् सम्यक् अथवा पूर्वापररूपेण संगृहीतः साहित्याचारनियमसम्बन्धिनो सामग्री संहिता कथ्यते । वैदिकशब्दकोषे संहितायाः व्युत्पत्तिः इत्थं प्रदत्ता यत् सर्वपदार्थैः सह वर्तमानः सर्वव्यापक ईश्वरः संहित इति व्याख्यातः । ततः टाप् स्त्रियाम् । पुनश्च परः सन्निकर्षः संहिता, पदप्रकृतिः संहिता (नि. १७) ।

सम्यक् अथवा पूर्वापररूपेण संगृहीतः साहित्याचारनियम-सम्बन्धिनी सामग्री संहिता । संगृहीतं सुसम्पादितं वैदिकसाहित्यं अस्मात् हेतोः संहितेति कथ्यते, या संख्यया चतुष्टयी । मन्वादि-प्रणीता धर्मशास्त्रादिग्रन्था अथवा स्मृतयः संहितास्वन्तर्गताः । सम्प्रदाय-सम्बन्धिनः ग्रन्था अपि संहितेति उच्यते । पुराणमपि संहितेति अभिधीयते । श्रीमद्भागवतं पारमहंस्यसंहितेत्युक्तम् ।

शैवधर्मस्य प्रचारप्रसारार्थे विरचितेऽस्मिन् शैवपुराणे सप्तसंहिताः सन्निवेशिताः सन्ति । यतः संहिताशब्दस्येकोऽप्यर्थः पुराणमिति कोशकारैः निरूपितः, अतोऽत्र संहिताशब्दस्यार्थः शिवपुराणस्येक-तमांशविशेषः इति निर्णयः साधु सङ्गच्छते ।

शिवपुराणे परमेश्वरः शिवः ब्रह्मरूपेणाभिहितोऽस्ति । भगवान् शिवः सर्वेश्वरः शुद्धसत्त्वस्वरूपः स्वतन्त्रः परिपूर्णः स्वेच्छाधीनः प्राकृतवपुः लक्ष्यलक्षणवर्जितश्च । अखण्डजगदण्डानां पिण्डीकरणपण्डितः सर्वस्य जगतः पतिः शिवः औदार्यवीर्य-गाम्भीर्य-माधुर्य-मकरालयः चास्ति । तस्य सदृशः अथवा तस्मादधिकः कोऽपि नास्ति । सः सर्वभूतानाम् अतुलः राजराजश्च तिष्ठति । सदा जनानां हृदये सन्निविष्टोऽपि स केनापि नाभिलक्ष्यते । एकं वीजं यः बहुधा करोति स एव महेश्वरः । अनेन परमेश्वरेण शिवेन एव जगत् प्रथमं संप्रसूयते । अन्तकाले पुनश्च इदं विश्वं तस्मिन्नेव प्रलीयते ।

महाप्रलयकाले स्थावरजङ्गमे नष्टे सति सर्वमनर्कग्रहतारकं तमोमयमासीत् । अचन्द्रमनहोरात्रमनग्न्यनिलभुजलञ्चासीत् । तदा केवलम् एकम् एव ब्रह्म अवशिष्टमासीत् । तदेवब्रह्म अनामगोचरम् अवाङ्विषयं रूपगुणादिविवर्जितं विकाररहितं निर्गुणं निर्विकल्पं सर्वव्यापकं चिदात्मकञ्चासीत् । सृष्टिकाले अमूर्तस्य तस्यैव इच्छया काचित् सदाशिवाख्या मूर्तिपरिकल्पिताऽभूत् । पराख्यस्यामूर्तेः सगुणमूर्तिः सदाशिवोऽस्ति । अर्वाचीनाः पराचीनाः बुधाश्च तमेव ईश्वरमिति वदन्ति । स च सदाशिव स्वशरीरात् अनपायिनीं विकृतिवर्जितां मायां प्रधानं प्रकृतिञ्च सृष्टवान् । त्रिदेवजननी मूलप्रकृतिः स्वमाययेदं ब्रह्माण्डमसृजत् । सा शक्तिः वेदपुराणादिषु अम्बिका प्रोक्ता । तया युक्तः पुमान् शिवः विश्वं सृजति । स शिवः परमेश्वरः परः पुमानीश्वरः । तद्यथा शिवपुराणे–

परः पुमानीश्वरः स शिवः शम्भुरनीश्वरः ।
शीर्षे मन्दाकिनीधारा भालचन्द्रस्त्रिलोचनः ।।
पञ्चवक्त्रः प्रसन्नात्मा दशबाहुस्त्रिशूलधृक् ।
कर्पूरगौरसुस्मितो भस्मोद्धूलितविग्रहः ।।

शिवपुराणस्य समयः—

शिवपुराणे तान्त्रिकतायाः पूर्णः प्रभावो दृश्यते । भास्करप्रणीतशिवसूत्रवार्तिकस्योद्धरणं शिवपुराणे समुपलभ्यते । अल्वेरुणिना सङ्केतितायां पुराणसूच्यां शिवपुराणस्य नामोल्लेखः विद्यते । अल्वेरुणेः समयः दशमशतकमिति ऐतिहासिकानां मतमाधारीकृत्य तथा च शिवपुराणे तान्त्रिकयुगस्य तथा शिवसूत्र-वार्तिकस्य प्रभावं लक्षीकृत्य शिवपुराणस्य समयः दशमशताब्दीति वक्तुं शक्यते ।

विद्येश्वरसंहितायाः विषयवस्तोः पर्यालोचनेन एते विषयाः सम्मुखमायान्ति ।

प्रथमतः सूतं प्रति मुनीनां प्रश्नमाध्यमेन विद्येश्वरसंहितायां परतत्त्वस्य स्वरूपं निरुपितमस्ति । ततः साध्यसाधनसाधकतत्त्वनिरूपण-पूर्वकं मोक्षप्रदायकानि साधनानि तत्र तेन निरूपितानि सन्ति । तानि च श्रवण-कीर्त्तन-मननादीनि त्रीणि साधनानि वेदसम्मतानि अभिमतानि सन्ति । पुनश्च श्रवणादित्रिके साधने अशक्तो नरः शाङ्करं लिङ्गं वेरञ्च संस्थाप्य नित्यमभ्यर्च्य संसारसागरात् तरेदिति मुक्त्युपायान्तरमपि अस्यां संहितायां कल्पितं विद्यते । तथा च लिङ्गवेरयोः स्वरूपकल्पनायाः कारणमपि तत्र सुष्ठु प्रदत्तमस्ति । तद्यथा–

शिवैको ब्रह्मरूपत्वान्निष्कलः परिकीर्त्तितः ।
रूपित्वात् सकलस्तद्वत् तस्मात् सकलनिष्कलः ।।
निष्कलत्वात् निराकारं लिङ्गं तस्य समागतम् ।
सकलत्वात्तथा वेरं साकारं तस्य सङ्गतम् ।।

(लि.पु. १०-१२)

जगतां हितकाम्यया परमेश्वरः शिवः युद्धरतयोः विध्यच्युतयोः मध्ये आत्मनः निष्कलस्वरूपं लिङ्गं प्रकटयामास । तदाप्रभृति लोकेषु शिवस्य निष्कलं लिङ्गमैश्वरं तथा सकलं

बेरस्वरूपं प्रकल्पितम्। शिवभिन्नानां देवानां तु केवलं बेरमात्रं प्रकल्पितम् । संहितायां विधिमाधवयोः युद्धप्रसङ्गे परमेश्वरशिवस्य श्रेष्ठत्वं प्रतिपादितमस्ति। परन्तु तत् तेषु त्रिदेवेषु भेदप्रदर्शनाय उद्दिष्टं नास्ति, अपितु विधिमाधवयो अहंकारनाशपूर्वकं तयोः पुनः महत्त्वप्रतिपादनाय पुनश्च तेषु त्रिदेवेषु अभेदप्रदर्शनाय एव प्रकल्पितं विद्यते ।

शिवरात्रितत्त्वं संहितायां यथा निरूपितम् अन्यत्र न तथोपलभ्यते । शिवरात्रौ शिवस्य लिङ्गवेरयोः पूजनस्य तात्त्विकं महत्वमत्र प्रतिपादितं विद्यते । पञ्चकृत्यस्य लक्षणं तथा ओंकारस्वरूपं संहितायां सम्यक्तया प्रतिपादितम् । पञ्चकृत्यसम्पादनार्थं शिवस्य मुखपञ्चकं विद्यते । तेभ्यः पञ्चमुखेभ्यः सकलस्य बोधकं प्रणवपञ्चाक्षरं यज्ञे । तद्यथा–

अकार उत्तरात् पूर्वमुकारः पश्चिमाननात् ।
मकारो दक्षिणमुखाद् बिन्दुः प्राङ्मुखतस्तथा ।।
नादो मध्यमुखादेवं पञ्चधासौ विजृम्भितः ।
एकीभूतः पुनस्तद्वदोमित्येकाक्षरोऽभवत् ।।

(वि.सं. १०/१८-१९)

लोकरक्षार्थं तथा जनानां मुक्त्यर्थं कृपया निराकारोऽपि शिवः साकारो भूत्वा स्वक्षेत्रं कल्पितवान् । अतः शिवक्षेत्राणि तीर्थमयानि सन्ति । तत्र सदा स्नान-दान-जपादिकं कार्यम् । शिवक्षेत्रे पापं कदाचिदपि नाचरेत् । कारणं पुण्यक्षेत्रे पापस्य करणं दृढं भवति । पापं कायिक-वाचिक-मानसिकभेदेन त्रिविधं भवति । एतेषु मानसपापं वज्रलेपसदृशं कठिनमस्ति यत् कल्पकल्पान्तरेष्वपि न नश्यति । तादृशं पापं भगवद्ध्यानेन नश्यति । कायिकं पापं कायाशोषणात् तथा वाचिकं पापं जपजालेन नश्यति । देवानां पूजया दानतः तप आधिक्यात् कालेन भोगः सह्यो भवेत् । सदाचारयुतो विद्वान् नामतः ब्राह्मणः कथ्यते परन्तु वेदाचारयुतो विद्वान् विप्रः

कथ्यते । अतः ब्राह्मणः सदाचारयुतः भवेत् । सदाचारवर्णनप्रसङ्गे विद्येश्वरसंहितायां युगधर्मोऽपि प्रतिपादितः विद्यते ।

निष्कामः शुद्धिमाप्नोति शुद्ध्या ज्ञानं न संशयः ।
कृतादौ हि तपः श्लाघ्यं द्रव्यधर्मः कलौ युगे ।।
कृते ध्यानाऽज्ञानसिद्धिस्त्रेतायां तपसा तथा ।
द्वापरे यजनाज्ज्ञानं प्रतिमापूजया कलौ ।।

(वि.सं. १३/५४-५५)

श्रीविद्येश्वरसंहितायां यज्ञविषये सम्यक् विचारः समुपलभ्यते । यज्ञस्य भेदवर्णने तत्रोपन्यस्तं यत् यज्ञाः त्रिविधाः, यथा- अग्नियज्ञः, देवयज्ञः, ब्रह्मयज्ञश्च । द्रव्यद्वारा होता अग्नौ यत् जुहोति तदस्ति अग्नियज्ञः । इन्द्रादीन् सकलान् देवान् उद्दिश्य अग्नौ यत् जुहोति तदस्ति देवयज्ञः । देवानां प्रीतये ब्राह्मणः वेदस्याध्ययनादिकं यत् करोति तदस्ति ब्रह्मयज्ञः । सर्वज्ञः करुणाकरः प्रभुः महादेवः सर्वलोकोपकारार्थं वारान् कल्पितवान् । वारानुसारेण तत्तद् देवतानां पूजा विशेषफलप्रदा भवेत् । तिथि-नक्षत्रयोगे तत्तद्देवप्रपूजने तत्तद्रूपेण आरोग्यादिफलं लभेत । देश-काल-द्रव्य-श्रद्धा-पात्रानुसारैः तथा लोकानुसारतः तारतम्यक्रमाद् देवा आरोग्यादीन् प्रयच्छन्ति । ब्राह्मणानां कृते समन्त्रकं तथा अन्येषां कृते तान्त्रिकं देवयजनं सर्वाभीष्टफलप्रदम् । तस्मात् सप्तष्वपि वारेषु शुभफलेप्सुभिः नरैः यथाशक्तिः देवपूजनं कर्त्तव्यम् ।

अस्यां संहितायामपि यज्ञाय देश-काल-पात्राणि सुष्ठु निरूपितानि सन्ति । युगानुसारेण यज्ञदानादिकमपि फलप्रदं भवति । तद्यथा संहितायाम्–

कृते पूर्णफलं ज्ञेयं यज्ञदानादिकं तथा ।
त्रेतायुगे त्रिपादं च द्वापरेऽर्धं सदा स्मृतम् ।

कलौ पादं तु विज्ञेयं तत्पादोनं ततोऽर्द्धके ।।

(वि.सं. १५/६-७)

तथापि मनुष्य: सर्वदा येनकेनाप्युपायेन देवतार्पणं कुर्यात् । देवतार्चने श्रद्धा एव मुख्या । दरिद्रोऽपि श्रद्धावान् नर: कायिक-वाचिक-मानसिकयज्ञं कृत्वा मोक्षफलं लभेत । विद्येश्वरसंहितायां पार्थिव-शिवलिङ्गस्य पूजनप्रकारफलं निरूपितं वर्त्तते । लिङ्गस्य निगूढतत्त्वं संहितायां यथार्थरूपेण प्रतिपादितं विद्यते । लिङ्गपूजनस्य याथार्थ्यम् अत्र यथा प्रतिपादितम् अन्यत्र न तथा । तद्यथा-

पुरुषात् प्रकृतौ युक्तं प्रथमं जन्म कथ्यते ।

प्रकृतेर्व्यक्ततां यातं द्वितीयं जन्म कथ्यते ।।

जन्मजन्तुर्मृत्युर्जन्म पुरुषात् प्रतिपद्यते ।

जन्यते तन्यते पाशैर्जीवशब्दार्थ एव हि ।

जन्मपाशनिवृत्यर्थं जन्मलिङ्गं प्रपूजयेत् ।।

भगवन्तं महादेवं शिवलिङ्गं प्रपूजयेत् ।

लोकप्रस्नविता सूर्यस्तच्चिह्नं प्रसवाद्भवेत् ।।

लिङ्गमर्थं हि पुरुषं शिवं गमयतीत्यद: ।

शिवशक्त्योश्च चिह्नस्य मेलनं लिङ्गमुच्यते ।।

भक्त्या शिवलिङ्गस्य पूजा हि नृणां जन्ममुक्तिकरी भवेत् । प्रणवस्य तत्त्वं माहात्म्यं च संहितायां सम्यक्तया समुपस्थापितमस्ति । यत् प्रणव: सूक्ष्म-स्थूलविभेदत: द्विविध: प्रोक्त: । एकाक्षर: सूक्ष्म: तथा पञ्चाक्षरो मन्त्र: स्थूलप्रणव: कथ्यते ।

शिवनाम नम: पूर्वं चतुर्थ्यां पञ्चतत्त्वकम् ।

स्थूलप्रणवरूपं हि शिवपञ्चाक्षरं द्विजा: ।।

पञ्चाक्षरजपेनैव नरः सर्वसिद्धिं लभेत । अतः सदा आदिसंयुक्तं प्रणवं जपेत् । संख्यानुसारेण प्रणवजपस्य फलम् अत्र विस्तृतरूपेण प्रतिपादितं विद्यते ।

बन्धमोक्षरूपशिवलिङ्गस्य माहात्म्यं विद्येश्वरसंहितायां सम्पूर्णरूपेण वर्णितमस्ति । संहितायां शरीरं स्थूल-सूक्ष्मकारणभेदेन त्रिविधं प्रोक्तम्। स्थूलं व्यापारदं प्रोक्तं, सूक्ष्ममिन्द्रियभोगदं तथा कारणशरीरम् आत्मभोगार्थं कल्पितं विद्यते । सुखदुःखप्रदपुण्य-पापकर्मभिः बद्धो जीवः पुनः पुनः शरीरत्रयकर्मभ्यां चक्रवद् सदा भ्राम्यते । अतः चक्रभ्रमनिवृत्यर्थं चक्रकर्तारं शिवमीडयेत् ।

शिवस्तथाप्रकृत्यादि वशीकृत्याधितिष्ठति ।
सर्वं वशीकृतं यस्मात् तस्माच्छिव इति स्मृतः ।।
शिवप्रसादात् कर्माद्यं क्रमेण स्ववशं भवेत् ।
कर्मारभ्य प्रकृत्यन्तं यदा सर्वं वशं भवेत् ।।(१/१८/११,१७)

शिवलिङ्गस्य भेदोऽत्र सम्यक्तया निरूपितो वर्त्तते । शिवपूजायां गुरोः परममहत्त्वं स्वीकृत्य अस्यां संहितायां गुरोः वास्तवं स्वरूपं निर्णीतं विद्यते । तद्यथा–

सविकारान् राजसादीन् गुणान् रुन्धे व्यपोहति ।
गुणातीतः परशिवो गुरुरूपं समाश्रितः ।।
गुणत्रयं व्यपोह्याग्रे शिवं बोधयतीति सः ।
विश्वस्तानां तु शिष्याणां गुरुरित्यभिधीयते ।।(१८/८४-८५)

शिष्यस्य संज्ञा अपि संहितायां सुष्ठु निरुपिताऽस्ति । गुरुणा उक्तं शक्यमथवा अशक्यं यः पूतात्मा प्राणैरपि धनैरपि पूर्णं करोति गुरोः शासने योग्यः स एव शिष्यवाच्यः भवेत् । अतः प्रकृष्टः शिष्यः एव पुत्रः प्रोक्तः ।

शिष्यः पुत्र इति प्रोक्तः सदा शिष्यत्वयोगतः ।

जिह्वालिङ्गात् मन्त्रशुक्रं कर्णयोनौ निषिच्य वै ।।

जातः पुत्रो मन्त्रपूतः पितरं पूजयेद् गुरुम् ।

निमज्जयति पुत्रं वै संसारे जनकः पिता ।।

सन्तारयति संसाराद् गुरुर्वै बोधकः पिता ।

उभयोरन्तरं ज्ञात्वा पितरं गुरुमर्चयेत् ।। (१८/९०-९२)

कर्त्तव्यकर्मपूर्तये सकलकर्मादौ बुधः विघ्नेशं पूजयेत् । सर्ववाधानिवृत्यर्थं सर्वान् देवान् यजेत । संसारे बाधाः त्रिविधाः मताः । ज्वरादिग्रन्थि-रोगादयः आध्यात्मिकी बाधा कथिता । पिशाचजम्बुकादीनां गृहमध्ये प्रवेशे, वल्मीकाद्युद्भवे, अकस्मादेव गोधादिजन्तूनां पतने, पुनश्च गृहे कच्छप-सर्प-स्त्री-दुर्जनादिदर्शनि तथा च वृक्ष-नारी-गवादीनां प्रसूतिविषये या बाधा आगच्छति सा भौतिकी बाधा कथिता । ज्वरमारी-विसूचि-गोमारी-मसूरिका-दुःस्वप्नदर्शनाद्याश्च आधिदैविकी बाधाः मताः । भाविदुःखस्य सूचके एतादृशे दोषे समुत्पन्ने मतिमान् तद्दोषशान्तये शन्तियज्ञं कुर्यात् । शान्तियज्ञस्य सम्पूर्णं विवरणं संहितायां प्रदत्तमस्ति ।

श्रीमद् विद्येश्वरसंहितायां पार्थिवलिङ्गस्य भेदः प्रकाशितो विद्यते । तथा च पार्थिवलिङ्गस्य वेद-पुराणोक्तपूजनविधानञ्चात्र निरूपितं वर्त्तते। कामनानुरोधेन शिवलिङ्गस्य संख्या अत्र निर्णीता वर्त्तते । संख्यानुसारेण पार्थिवशिवलिङ्गं पूजयित्वा अभिलषितं फलं लभेत । तद्यथा-

सङ्ख्या पार्थिवलिङ्गानां यथाकामं निगद्यते ।

सङ्ख्या सद्यो मुनिश्रेष्ठ ! निश्चयेन फलप्रदा ।। (१/२१/५)

कलौ लिङ्गार्चनं विविधपापनिवारकमस्ति । अतः शिवलिङ्गं नित्यं पूजयित्वा नरः शिवसायुज्यमाप्नुयात् । उत्तम-मध्यम-नीचभेदेन मानतः लिङ्गं त्रिविधमस्ति–

चतुरङ्गुलमुच्छ्रायं रम्यं वेदिकया युतम् ।

उत्तमं लिङ्गमाख्यातं मुनिभिः शास्त्रकोविदैः ।।

तदर्द्धं मध्यमं प्रोक्तं तदर्द्धमधमं स्मृतम् ।

इत्थं त्रिविधमाख्यातं मुनिभिः शास्त्रकोविदैः ।।

(१/२१/३०,३१)

इत्थं मानतः शिवलिङ्गं नित्यं भक्ति-श्रद्धा-समन्वितः सन् पूजयित्वा मानसेप्सितान् कामान् लभेत । हरिब्रह्मादयो देवाः मुनयो यक्ष-राक्षसाः दानवदैत्यादयः सर्वे लिङ्गं भक्त्या पूजयित्वा हृदि स्थितान् सर्वान् कामान् प्राप्तवन्तः । ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रः अथवा प्रतिलोमजः एते सर्वे वर्णानुसारेण एव तत्तन्मन्त्रेण सादरं लिङ्गं पूजयेयुः । किं बहूक्तेन सर्वेषां स्त्रीणामपि शिवलिङ्गार्चने अधिकारोऽस्ति । वैदिकानां द्विजानां कृते वैदिकमार्गतः पूजा कर्त्तव्या, नान्यमार्गेण । शिवलिङ्गं पूजयित्वा ततः ईशनादिक्रमेण शिवस्याष्टमूर्तिः पूजयेत् । ततः सुभक्तितः शिवपरिवारं पूजयेत् । शिवार्चनं सदा शुचिः उदङ्मुखश्च सन् कुर्यात् । परन्तु भस्मत्रिपुण्ड्रेण रुद्राक्षमालया च विना शिवपूजा नैव कर्त्तव्या । विल्वपत्रं विना शङ्करः नैवेद्यं न गृह्णाति ।

शिवनैवेद्यमग्राह्यमिति कथनं पूर्वसमाजे प्रचलितमासीत् । परन्तु तद्विषये स्वविचारः प्रकटयन् विद्येश्वरसंहिता स्पष्ट-मुद्घोषयति–

शिवभक्तः शुचिः शुद्धः सद्व्रती दृढनिश्चयः ।

भक्षयेच्छिवनैवेद्यं त्यजेदग्राह्यभावनम् ।।(१/२२/३)

शिवनैवेद्यभक्षणस्य माहात्म्यं संहितायां सुष्ठुरूपेण प्रकटितं विद्यते ।

दृष्ट्वाऽपि शिवनैवेद्यं यान्ति पापानि दूरतः ।

भुक्ते तु शिवनैवेद्यं पुण्यान्यायान्ति कोटिशः ।।(१/२२/४)

विल्वमूलस्य परममाहात्म्यं संहितायां प्रतिपादितमस्ति । विल्वमूले लिङ्गरूपिणमव्ययं महादेवं यः पुण्यात्मा पूजयति स ध्रुवं शिवं प्राप्नुयात् । विल्वमूले यः भक्तितः शिवभक्तं भोजयेत्तस्य एकं पुण्यं कोटिगुणितं जायते । तथा च–

विल्वमूले क्षीरयुक्तमन्नमाज्येन संयुतम् ।

यो दद्याच्छिवभक्ताय स दरिद्रो न जायते ।।(१/२२/३२)

श्रीविद्येश्वरसंहितायां रुद्राक्षमाहात्म्यं सम्पूर्णतया प्रकाशितं वर्त्तते । यद्यपि लिङ्गपुराणे, स्कन्दपुराणे तथा च अन्येषु पुराणेषु रुद्राक्षतत्त्वं प्रदत्तं विद्यते तथापि शिवपुराणस्य विद्येश्वरसंहितायां प्रदत्त रुद्राक्षतत्त्वं, तस्य माहात्म्यं तथा भेदवर्णनं निजस्व-वैशिष्ट्यं प्रतिपादयति । रुद्राक्षस्य शिवनाम्नः तथा भस्मनो माहात्म्यं संहितायां बहुवर्णितमस्ति । तद्यथा–शिवनामविभूतिश्च तथा रुद्राक्ष एव च ।

एतत्त्रयं महापुण्यं त्रिवेणीसदृशं स्मृतम् ।। (१/२३/१०)

तथा च-विभूतिर्यस्य नो भाले नाऽङ्गे रुद्राक्षधारणम् ।

नास्ये शिवमयी वाणी तं त्यजेदधमं यथा ।।(१/२३/२३)

रुद्राक्षधारणस्य विधिः संहितायां विस्तृतरूपेण प्रतिपादितोऽस्ति । रुद्राक्षधारणे संख्यायाः च महत्त्वमत्र सम्यक्तया निरूपितम् । यथा-

रुद्राक्षधारणं प्रोक्तं महापातकनाशनम् ।

रुद्रसङ्ख्यातं धृत्वा रुद्ररुपो भवेन्नरः ।।

शतार्द्धेन युतैः पञ्च शतैर्वै मुकुटं मतम् ।

रुद्राक्षैर्विरचेत् सम्यग् भक्तिमान् पुरुषो वर ।।

(१/२५/२४,२६)

शरीरे कस्मिन् अङ्गे कतिसंख्यकं रुद्राक्षं धारयेत् तस्या संख्यायाः पूर्णं विवरणमत्र प्रस्तुतं यत्–

शिखायामेकरुद्राक्षं शिरसा त्रिंशतं वहेत् ।

पञ्चाशच्च गले दध्याद् बाह्वोः षोडश षोडश ।।३४

रुद्राक्षधारणार्थं निर्दिष्टस्याङ्गस्य कृते निर्दिष्टः मन्त्रोऽत्र प्रदत्तोऽस्ति ।

शिरसीशानमन्त्रेण कर्णे तत्पुरुषेण च ।

अघोरेण गले धार्यं तेनैव हृदयेऽपि च ।। (१/२५/४०)

रुद्राक्षधारणकाले मद्य-मांस-लसुन-पलाण्डुभक्षणं वर्जयेत् । वक्त्रभेदेन रुद्राक्षधारणस्य फलं संहितायां सुष्ठु निरुपितम् । तद्यथा-

एकवक्त्रः शिवः साक्षाद् भुक्तिमुक्तिफलप्रदः ।

तस्य दर्शनमात्रेण ब्रह्महत्यां व्यपोहति ।।

द्विवक्त्रो देवदेवेशः सर्वकामफलप्रदः ।

विशेषतः स रुद्राक्षो गोवधं नाशयेद् द्रुतम् ।।

त्रिवक्त्रो देवदेवेशः सर्वकामफलप्रदः ।

तत्प्रभावाद् भवेयुर्वै विद्याः सर्वाः प्रतिष्ठिताः ।।

(१/२५/६४,६६,६७)

इत्थं चतुर्दशवक्त्राः रुद्राक्षाः तथा तेषां धारणफलं संहितायां सुष्ठु प्रतिपादितं विद्यते । सर्वकामार्थसिद्धये भक्ति-श्रद्धायुक्तः सन् विहितमन्त्रोच्चारणपूर्वकं रुद्राक्षं धारयेत् । अन्यथा

तस्य नरकगमनं भवेदिति संहितायां निर्देशः वर्त्तते । तद्यथा-

विना मन्त्रेण यो धत्ते रुद्राक्षं भुवि मानवः ।
स याति नरकं घोरं यावदिन्द्राश्चतुर्दश: ।।
रुद्राक्षमालिनं दृष्ट्वा भूत-प्रेत-पिशाचका: ।
डाकिनी-शाकिनी चैव ये चान्ये द्रोहकारका: ।।
विना भस्मत्रिपुण्ड्रेण विना रुद्राक्षमालया ।
पूजितोऽपि महादेवो नाऽभीष्टफलदायकः ।।

(१/२५/८३,८४,९१)

इत्थं विद्येश्वरसंहितायां सम्पूर्णं शैवतत्त्वं निरूपितं विद्यते । विद्येश्वरसंहिता सर्वसिद्धिप्रदा नित्यं मुक्तिदा चास्ति । इति शम् ।

—★—

सूचीपत्रम्

क्र.सं.	विषयाः	पृष्ठाङ्काः
*	आमुखम्	
१.	**प्रथमपरिच्छेदः** यज्ञदर्शनार्थमागताय सूताय मुनिप्रश्नः, कलिदोषदूषिताः वर्णाश्रमधर्माः, शिवपुराणस्य महत्त्वम्, शिवपुराणे संहिताभेदः। शिवपुराणस्य वक्तुः श्रोतुः च लक्षणम्, शिवपुराणस्य श्रवणविधिः, शिवलिङ्गस्य तथा बेरस्य पूजनम्, साध्यसाधन-साधकतत्वम् ।	
२.	**द्वितीयपरिच्छेदः** विधिविष्णुमध्ये युद्धम्, केतकपुष्पस्य मिथ्यासाक्ष्यप्रदानम्, ब्रह्मणोऽपूज्यत्वम्, शिवरात्रितत्त्वं माहात्म्यञ्च, पञ्चकृत्यस्य लक्षणम्, ओंकारस्वरूपम्, ओकारजपविधानम् ।	
३.	**तृतीयपरिच्छेदः** शिवलिङ्गस्थापनं तथा पूजनविधिः, ओंकारजपविधानम्, शिवक्षेत्रस्य वर्णनम्, शिवक्षेत्रे वासस्य माहात्म्यम्, पापभेदाः, सदाचारनिरूपणम्।	
४.	**चतुर्थपरिच्छेदः** अग्नियज्ञ-देवयज्ञ-ब्रह्मयज्ञश्च, फलाप्तये पार्थिवपूजननिरूपणम् महानैवेद्यं जन्मनैवेद्यञ्च, बिन्दुनादात्मकं तत्त्वम्, प्रणवपञ्चाक्षर-मन्त्रमाहात्म्यम्, शिवयोगीनः, बन्धमोक्षरूपशिवलिङ्ग-माहात्म्यम्, लिङ्गभेदः ।	
५.	**पञ्चमपरिच्छेदः** वैदिक-पुराणोक्तविधिना शिवपूजनम्, भस्मतत्त्वम्, भस्ममाहात्म्यम्, रुद्राक्षतत्त्वम्, रुद्राक्षभेदः, रुद्राक्षधारणविधिः, रुद्राक्षमाहात्म्यम्, शिवनैवेद्यमाहात्म्यम्, विल्वपत्रमाहात्म्यम्, शिवनाम्नः माहात्म्यम् ।	
*	**उपसंहारः**	
*	**परिशिष्टम्** ग्रन्थसंकेतः सहायकग्रन्थसूची	

प्रथमपरिच्छेदः

यज्ञदर्शनार्थमागताय सूताय मुनिप्रश्नः—

धर्मक्षेत्रे महाक्षेत्रे गङ्गाकालिन्दीसङ्गमे परमपुण्ये प्रयागे सत्यव्रतपरायणाः संशितात्मानः मुनयः महासत्रस्य आरम्भं चक्रुः । तत्र यज्ञं समाकर्ण्य व्यासदेवशिष्यः पौराणिकोत्तमः सूतः यज्ञदर्शनार्थं तत्र आजगाम । आयान्तं तं सूतं दृष्ट्वा हर्षिताः मुनयः तदा सुप्रसन्नेन चेतसा तस्य पूजां चक्रुः । ततो विनयसंयुक्ताः ते महात्मानः तस्य महामुनेः यथाविधिस्तुतिं कृत्वा उक्तवन्तः यत्- हे महाभाग रोमहर्षण ! भवान् सर्वज्ञः, अस्माकं भाग्यगौरवात् अत्र आगतः । अखिलां पुराणविद्यां भवान् साक्षात् व्यासात् अधीतवान्, तस्मादाश्चर्यभूतानां कथानां कथने त्वं हि भाजनमस्ति । यच्चभूतं भविष्यं वर्त्तमानम् अन्यत् च सर्वं वस्तुं भवान् जानाति । त्रिषु लोकेषु तव किञ्चित् अविदितं नास्ति । अदृष्टवशात् भवान् अत्रागतोऽस्ति । अतः अस्माकं कल्याणार्थं भवान् श्रेयो वक्तुमर्हति । घोरे कलियुगे पुण्यविवर्जिताः नराः दुराचाररताः भवन्ति । वर्णाश्रम-धर्मं त्यक्त्वा अधर्माचरणं कुर्वन्ति । एतेषां नष्टबुद्धीनां स्वधर्मत्यागशीलीनाम् इहलोके परलोके च कथं गतिर्भवेत् ? इति अस्माकं चित्तं चिन्ताकुलं जायते । संसारे परोपकार-सदृशोऽपरो धर्मो नास्ति । येन लघूपायेन सद्योऽघनाशनं भवेत् तत् कथय इति । तदा शुकदेवः मुनीनां सन्देहं मोचयितुं शियपुराणस्य विद्येश्वरसंहितां श्रावयामास ।

कलिदोषदूषिता: वर्णाश्रमधर्मा :—

घोरे कलियुगे नरा: पुण्यविवर्जिता: दूराचाररता: सत्यवार्त्तापराङ्मुखा: परापवादनिरता: भवन्ति । ते परद्रव्याभिलाषिण: परस्त्रीसक्तमानसा: परहिंसापरायणाश्च भवन्ति । मातृपितृकृतद्वेषा: कामकिङ्करा: मूढा: नास्तिका: पशुबुद्धय: स्त्रीदेवास्ते शरीरम् आत्मदृष्ट्या चिन्तयन्ति ।

कलियुगे विप्रा: लोभग्रहग्रस्ता: वेदविक्रयजीविनश्च भवन्ति । धनार्जनार्थं स्वजातिकर्म त्यक्त्वा प्रायश: परवञ्चका: त्रिकालसंध्याहीना: ते आचारव्रतलोपं कुर्वन्ति । अदया: ब्रह्मबोधविवर्जिता: क्रूरस्वभावा: मलिनाशया: ते कृषिकर्मरताश्च भवन्ति । तथा च सर्वे क्षत्रिया: स्वधर्मत्यागं कृत्वा पापाचारपरायणा: भवन्ति । असूरा: अरणप्रीता: पलायनपरायणा: कुचौरवृत्तय: कामकिङ्करचेतस: शास्त्रास्त्रविद्यया हीना: धेनुविप्रावनोज्झिताश्च भवन्ति ।

भोगतत्परा: ते प्रजापालनकर्म त्यजन्ति । प्रजासंहार-जीवहिंसादिषु कर्मसु आनन्दम् अनुभवन्ति । पुनश्च वैश्या: स्वधर्मत्यागशीलिन: कुपथा: स्वार्जनरतातुलाकर्मकुवृत्तय: गुरुदेवद्विजातिषु भक्तिं न कुर्वन्ति । कृपणा: बद्धमुष्टय: सुरतामलिनाशया: ते वैश्या: लोभमोहविचेतस्काश्च भवन्ति । तद्वत् शूद्रा: ब्राह्मणाचारतत्परा: भवन्ति । स्वधर्माचरणं त्यक्त्वा तपसां कर्त्तारो भूत्वा मन्त्रमुच्चारयन्ति । प्रतिकूलविचारा: कुटिलास्ते द्विजं दूषयन्ति । तद्यथा शिवपुराणे-

धनवन्त: कुकर्माणो विद्यावन्तो विवादिन: ।

आख्यायोपासनाधर्मप्रवक्तारो धर्मलोपकाः ।।

(वि.सं. १/१८)

स्वधर्मरहितामूढाः क्रूरबुद्धयः नराः वर्णधर्मं लोपयिष्यन्ति । मुदान्विताः ते द्विजान् पीडयन्ति ।

श्रीशिवपुराणस्य माहात्म्यम्—

शिवपुराणं सर्वसिद्धान्तनिष्पन्नं भक्तिविवर्द्धकं शिवतोषकरं महोत्तमं शास्त्रमस्ति । पुरा शास्त्रमिदं स्वयं शिवेन प्रोक्तमभूत् । कलियुगे पापग्रस्तानां जनानां हिताय सनत् कुमारस्योपदेशात् भगवान् व्यासदेवः एतत्पुराणं रचितवान् । विशेषतः कलिजानां मनः शुद्ध्यैः एतस्मादपरं किमपि पुराणं नास्ति । एतत् पुराणं क्षितौ शिवरूपं ज्ञेयम्, अतः सर्वथा सादरं सेवनीयमस्ति । अस्य पुराणस्य पठनात् श्रवणात् च नरसत्तमः सद्यः शिवपदं लभते, प्रेम्णा अस्य पुराणस्य पठनं सर्वकामफलप्रदायकञ्च भवति । शम्भोः पुराणस्य पठनात् श्रवणात् नरः निष्पापो जायते, इह सर्वान् भोगान् भुङ्क्त्वा अन्ते शिवलोकमवाप्नुयात् । शतराजसूयेनाग्निष्टोमेन यज्ञेन यत् पुण्यं लभते, तत्पुण्यं शम्भोः कथाश्रवणमात्रतः लभते । ये मनुष्याः निःश्रेयसस्थानं गन्तुं वाञ्छन्ति ते सदा भक्त्या अमलं शैवपुराणं शृण्वन्तु । ये मुहूर्त्तं तदर्द्धम् अथवा क्षणं च शिवपुराणं शृण्वन्ति तेषां कदापि दुर्गतिः न भवेत् । तत्पुराणं शृण्वानः पुरुषः कर्माटवीं दग्ध्वा संसारं निस्तरति । विशेषतः कलौ शैवपुराण-श्रवणादृते पुंसां परो धर्मो नास्ति । शम्भोः पुराणश्रवणं तथा नामसंकीर्त्तनं मनुष्याणां कृते कल्पद्रुमफलमिति न संशयः । कलौ धर्माचारोज्झितात्मनां दुर्मेधसां पुंसां हिताय शम्भुः शिवपुराणाख्यं सुधारसं विदधे । पुमान् तत्सुधारसस्य पानं कृत्वा अजरामरः स्यात्, कुलञ्च अजरामरं कुर्यात् । यथोच्यते

शिवपुराणमाहात्म्ये–

सदा सेव्या सदा सेव्या सदा सेव्या विशेषतः ।

एतच्छिवपुराणस्य कथा परमपावनी ।।

पुमानज्ञानतस्तावद् भ्रमतेऽस्मिन् भवे मुने !

यावत् कर्णगतं नास्ति पुराणं शैवमुत्तमम् ।।

वेदान्तसारसर्वस्वं शैवपुराणं सर्वाघौघोद्धारकं परत्र परमार्थप्रदञ्च । कलिकल्मषविध्वंसि चतुर्वर्गप्रदं पुराणमिदं यः पठति स नूनं सुसद्गतिं याति । यावत् शिवपुराणं नोदेष्यति तावत् महोत्पाताः सञ्चरिष्यन्ति । शास्त्राणि परस्परं विवदिष्यन्ति । क्रूराः निर्भयाः यम-भटाः सञ्चरिष्यन्ति, सर्वे मन्त्राः पीठानि तथा सिद्धान्ताः महीतले विवदन्ति ।

एतत् शिवपुराणं यः प्रत्यहमतन्द्रितः सन् भक्त्या पठेत् स ज़ीवन्मुक्तः कथ्यते । यः पुराणमिदं भक्त्या अर्चयेत् स अश्वमेधस्य फलं प्राप्नोति इति संशयः नास्ति । य अन्यतः शृणुयात्, सोऽपि पातकात् मुच्येत् । एतत्पुराणं यो दूरतः नमस्करोति स सर्वदेवार्च्चनफलं प्राप्नोति । इदं पुराणं लिखित्वा यः शिवभक्तेभ्यः प्रयच्छति तस्य सर्वशास्त्राध्ययनादिकं फलं सम्भवेत् । पुराणस्यास्य प्रत्यक्षरं पाठकाय पुरश्चर्याफलं प्रयच्छति । चतुर्दश्यामुपोषितः रात्रौ जागरणान्वितश्च सन् य इदं पुराणं पठेत् अथवा शृणुयात् तस्य सर्वतीर्थफललाभः भवेत्, स इहाखिलान् कामान् भुक्त्वा अन्ते निर्वाणं व्रजेत् । शिवपुराणं य अहर्निशं गायति तस्याज्ञाम् इन्द्रपुरोगमाः देवाः प्रतीक्षन्ते । स यत् सत्कर्म करोति तत्कोटिगुणितं भवेत् ।

शिवपुराणपठनस्य माहात्म्यं केनापि वक्तुं न शक्यते । अस्य पुराणस्य

श्रीरुद्रसंहितां यः समाहितः सन् भैरवप्रतिमान्तिके अथवा वटविल्वयोः प्रदक्षिणां प्रकुर्वाणः संपठेत् तस्य ब्रह्महत्या निवर्त्तते । कैलाससंहिता साक्षात् ब्रह्मस्वरूपिणी प्रणवार्थप्रकाशिका परमा स्मृता । तस्याः संहितायाः सम्पूर्णं माहात्म्यं केवलं शङ्करः जानाति । तदर्द्धं व्यासः तदर्द्धञ्च सूतः जानाति । तां संहितां मासमात्रं पठित्वा ब्रह्महत्यादिभ्यः नरः मुच्यते । तां संहितां भक्त्या पठन् यः श्राद्धे द्विजान् भोजयेत् तस्य सर्वे पितरः शम्भोः परमपदं यान्ति । तत्र अन्या अंपि सर्वाः संहिताः सर्वकामफलप्रदाः सन्ति ।

सप्तसंहिताविशिष्टं दिव्यं शिवसंज्ञकं पुराणं प्रथमं शिवेन कीर्त्तितमभूत् । पश्चात् शैवप्रवणेन व्यासेन च संगृहीतमभूत् । इदं पुराणं सकलजीवगुणोपकारं तापत्रयघ्नमतुलं सतां शिवदं चास्ति । वेदान्तविज्ञानमयः कैतवविरहितधर्म इह प्रगीतः । पुराणेऽस्मिन् भक्तिज्ञानविरागकं वेदान्तवेद्यं सद्वस्तु विशेषेण प्रवर्णितमस्ति । यो नित्यं शिवपुराणस्य श्लोकं श्लोकार्द्धमेव स्वमुखेन पठति स परमां गतिं प्राप्नोति । अन्तकाले यश्चैनं भक्तितः शृणुयात्, सुप्रसन्नो महेशानः तस्मै स्वं पदं प्रयच्छति । य एतच्छिवपुराणं नित्यं पूजयेत्, स इहाखिलान् कामान् भुङ्क्त्वा अन्ते शिवपदं लभेत् । शैवसर्वस्वं तापत्रयाभिशमनं चतुर्वर्गफलप्रदं वेदेतिहासशास्त्रेषु श्रेयस्करं परमसुखदम् अघौघविध्वंसकरं मनः शुद्धिविधायकं शिवसन्तोषप्रदमिदं पुराणं सतां सदा सेव्यमस्ति ।

शिवपुराणे संहिताभेदः—

श्रीशिवपुराणं सर्वसिद्धान्तनिष्पन्नं भक्तिज्ञानवैराग्यविवर्द्धकं शैवशास्त्रमस्ति । सृष्ट्यादौ पुराणमिदं परमेश्वरेण शिवेन प्रोक्तमभूत् । शिवप्रोक्तं तत् शिवपुराणम्

एकलक्षश्लोकयुक्तं द्वादशसंहिताविशिष्टं विशालं पुराणमासीत् । ताः द्वादशसंहिताः यथा- १. विद्येश्वरसंहिता, २. रुद्रसंहिता, ३. विनायकसंहिता, ४. उमासंहिता, ५. मातृसंहिता, ६. एकादशरुद्रसंहिता, ७. कैलाससंहिता, ८. शतरुद्रसंहिता, ९. कोटिरुद्रसंहिता, १०. सहस्रकोटिरुद्रसंहिता, ११. वायवीयसंहिता, १२. धर्मसंहिता ।

तासां श्लोकसंख्या–

१.	विद्येश्वरसहिता	-	दशसहस्राणि
२.	रुद्रसंहिता	-	दशसहस्राणि
३.	विनायकसंहिता	-	दशसहस्राणि
४.	उमासंहिता	-	अष्टसहस्राणि
५.	मातृसंहिता	-	अष्टसहस्राणि
६.	एकादशरुद्रसंहिता	-	त्रयोदशसहस्राणि
७.	कैलाससंहिता	-	षट्सहस्राणि
८.	शतरुद्रसंहिता	-	त्रिसहस्राणि
९.	कोटिरुद्रसंहिता	-	नवसहस्राणि
१०.	सहस्रकोटिरुद्रसंहिता	-	दशसहस्राणि
११.	वायवीयसंहिता	-	दशसहस्राणि
१२.	धर्मसंहिता	-	द्वादशसहस्राणि

तदेवं लक्षसंख्यकश्लोकयुक्तं शिवपुराणं व्यासदेवः संक्षिप्य चतुर्विंशत्सहस्रकं सप्तसंहितं चकार । ताः सप्तसंहिताः शिवपुराणे विद्येश्वरसंहितायां यथा–

विद्येश्वराख्या तत्राद्या रौद्री ज्ञेया द्वितीयका ।

तृतीया शतरुद्राख्या कोटिरुद्रा चतुर्थिका ।।

पञ्चमीचैव औमाख्या षष्ठी कैलाससंज्ञिका ।

सप्तमी वायवीयाख्या सप्तैवं संहिता मताः ।।

(शि.पु. १/२)

सप्तसंहितानां नामानि—

१. विद्येश्वरसंहिता ।

२. रुद्रसंहिता ।

३. शतरुद्रसंहिता ।

४. कोटिरुद्रसंहिता ।

५. उमासंहिता ।

६. कैलाससंहिता ।

७. वायवीयसंहिता ।

शिवपुराणस्य श्रवणविधिः वक्तुः लक्षणञ्च—

शिवपुराणस्य श्रवणविधिः शौनकं प्रति सूतेन वर्ण्यते यत् शिवपुराणस्य कथायाः निर्विघ्नपरिसमाप्तये सर्वप्रथमदैवज्ञम् आहूय तं सन्तोष्य मुहूर्त्तं शोधयेत् । शिवपुराणस्य कथाश्रवणार्थं देशे देशे प्रयत्नेन वार्त्ता प्रेषणीया । पुनश्च शिव-कीर्त्तन-श्रवणोत्सुकानाम् आगतानां शाम्भवभक्तानाम् आदरसत्कारञ्च कुर्यात् ।

शिवालये तीर्थे वने अथवा गृहे शिवपुराणस्य कथावाचनं कुर्यात् । प्रथमतः भूमेः संशोधनं कृत्वा लेपनं तथा धातुमण्डनञ्च कृत्वा पुराणस्थलं रचयेत् । विशालमण्डपं

कृत्वा तत् कदलीस्तम्भैः पत्रपुष्पैश्च तं मण्डपं मण्डयेत् । चतुर्दिक्षु ध्वजारोपं सुशोभनं तोरणञ्च कारयेत् । परात्मनः शङ्करस्य तथा वक्तुश्च दिव्यासनं कल्पयेत् । श्रोतृणां सुस्थलानि च यथार्हतः कल्पनीयानि । वक्ता उदङ्मुखः तथा श्रोता प्राग्वदनो भवेत् । व्यासासन-समारुढः पौराणिको द्विजः प्रसङ्गस्य असमाप्तौ कमपि न नमस्कुर्यात् । पुराणज्ञः सदा सुकृतार्थिभिः वन्द्यः पूज्यश्चास्ति । पुराणज्ञे नीचबुद्धिं न कुर्वीत । साधुः, कारुण्यवान्, दक्षः, विगतमत्सरः, शुचिर्दक्ष, पुराणज्ञः, वाग्मी च इमां पुण्यकथां वदेत् । आसूर्योदयमारभ्य सार्द्धत्रिप्रहरान्तकं शिवपुराणस्य कथा वाच्या । कुटिलवृत्तीनामग्रे कथां नैव वदेत् । दुर्जनसमाकीर्णे दस्युसमावृते च देशे अथवा धूर्तसदने इमां पुण्यकथां न वदेत् । मध्याह्ने मुहूर्त्तकं मलमूत्रोत्सर्जनार्थं कथाविरामः कर्त्तव्यः । पुराणवक्ता व्रतदिनात् प्रागेव दिने क्षौरं कार्यम् । नित्यकर्म संक्षेपतः कार्यम् । वक्तुः पार्श्वे सहायतार्थम् अन्यः लोकबोधनतत्परः पण्डितः स्थाप्यः । पुराणकथायाः निर्विघ्नपरिसमाप्त्यर्थं कथाधीशं शिवं गणनाथं पुराणपुस्तकञ्च पूजयेत् ।

श्रोतुः लक्षणम्—

शिवपुराणस्य श्रोता सुधीः, शुद्धः, शुद्धचित्तः, प्रसन्नधीः भवेत् । अनेककर्मविभ्रान्तः कामादिषड्विकारवान्, स्त्रैणः, पाखण्डवादी वक्ता, श्रोता च पुण्यभाक् न भवेत् । श्रद्धाभक्तिसमन्विताः स्थिराः अव्यग्राः शुचयः श्रोतारः पुण्यभागिनः भवन्ति । ये अभक्ता इमां कथां शृण्वन्ति तेषां श्रवणजं फलं, नास्ति अपि तु ते दुःखं प्राप्नुवन्ति । कथ्यमानायां कथायां ये नरा अन्यत्र गच्छन्ति तेषां दारादिसम्पदः प्रणश्यन्ति । ये उष्णीषमस्तका इमां कथां शृण्वन्ति तेषां पापिनां कुलदूषकाः पुत्राः जायन्ते । ये

ताम्बूलभक्षण-पूर्वकं पुराणकथां शृण्वन्ति यमालये ते स्वविष्ठां खादन्ति । ये तुङ्गासनारूढा: नरा: कथां शृण्वन्ति ते नरकान् भुक्त्वा तत: काका: भवन्ति । ये वीराद्यासनारूढा इमां शुभां कथां शृण्वन्ति ते सर्वान् नरकान् भुक्त्वा विषवृक्षा: भवन्ति । वक्तारम् असम्प्रणम्य ये नरा: कथां शृण्वन्ति ते नरकान् भुक्त्वा अर्जुनपादपा: भवन्ति । शयाना ये इमां कथां शृण्वन्ति ते नरकभोगं कृत्वा तदन्ते अजगरादयो भवन्ति । ये श्रोतारो वक्तारं तथा सुपावनीं कथां निन्दन्ति ते शुनका भवन्ति तथा जन्मशतं दु:खभोगं कुर्वन्ति ।

शिवलिङ्गस्य तथा बेरस्य पूजनम्—

श्रवणादि त्रिके मुक्तिसाधने अशक्तो जन: शङ्करस्य लिङ्गं (निष्कलम्) तथा बेरं (साकारस्वरूपं) संस्थाप्य नित्यम् अर्चयेत् । अनेन उपायेनापि संसारसागरं तरेत् । कपटरहित: सन् स्वशक्त्यानुसारं शिवलिङ्गोपरि द्रव्यं वहेत् । तथा च बेरं पूजयेत् । भक्त्या मण्डपं, गोपुरं, तीर्थं, मठं, नेत्रं तथोत्सवम् आयोजयेत् । वस्त्रम्, गन्धम्, माल्यम्, धूपम्, दीपं च भक्तित: समर्पयेत् । तथा विविधान्नं व्यञ्जनैर्युक्तं नैवेद्यं च निवेदयेत् । राजोपचारवत् लिङ्गवेरयो: सर्वं धारयेत् । प्रदक्षिणां, नमस्कारं यथाशक्ति जपं, तथा आवाहनादि सर्गान्तं नित्यं सुभक्तित: कुर्यात् । इत्थं शङ्करदेवस्य लिङ्गं बेरं च भक्त्या सम्पूज्य भक्त: श्रवणादिकं हित्वाऽपि शिवप्रीत्या सिद्धिमेति ।

सर्वत्र देवतागणा: बेरमात्रे पूज्यन्ते ; परन्तु शिव: लिङ्गे बेरे च कथं सम्पूज्यते इति मुनीनां जिज्ञासां श्रुत्वा सूत: कथयति यत् एकमात्र: शिवो ब्रह्मरूपो 'निष्कल:' परिकीर्तित: । रूपीत्वात् स च सकल: कथ्यते । निष्कलत्वात् तस्य निराकारलिङ्गस्वरूप:

परिकल्प्यते । सकलत्वात् तस्य साकारस्वरूपं प्रतिमारूपेण पूज्यते । सकलनिष्कलरूपत्वाद् परमेश्वरः शिवो ब्रह्मशब्दाभिधः । अतः लिङ्गे बेरे च जनैः स नित्यमभ्यर्च्यते । अब्रह्मत्वात् अन्येषां निष्कलत्वं नास्ति । अब्रह्मत्वात् जीवत्वाच्च अन्ये देवतागणाः निष्कले लिङ्गे नाराध्यन्ते । अत अन्येषां देवानां जीवत्वं शङ्करस्य च ब्रह्मत्वं सिद्ध्यति इति वेदनिश्चयः ।

साध्यसाधनसाधकतत्त्वम्—

पुरा परतत्त्वस्य स्वरूपनिर्णयप्रसङ्गे षट्कुलीनानां मुनीनां मध्ये सुमहान् विवादोऽभूत्, परन्तु कोऽपि निर्णयो नाभूत् । कः पुमान् सर्वसत्त्वेभ्यः आद्यः पुराण इति निर्णयितुमसमर्थाः मुनयः ब्रह्माणमभिजग्मुः । तेषां जिज्ञासां ज्ञात्वा ब्रह्मा 'महेश्वरः' एव आद्यः पुराणः पुरुष इति अवोचत् । तद्यथा–

एष देवो महादेवः सर्वज्ञः जगदीश्वरः ।
अयं तु परया भक्त्या दृश्यते नान्यथा क्वचित् ।।

(शि.पु. १.३.१२)

तस्य परमेश्वरस्य शिवस्य प्रसादार्थं भुवं गत्वा सहस्रवर्षं महायज्ञं कर्त्तुं ब्रह्मा तान् मुनीन् उपदिष्टवान् । तदा मुनयः साध्यसाधन-साधकतत्त्वं ज्ञातुम् इच्छितवन्तः । प्रसन्नो विधिः तेभ्यः तद् सर्वं विस्तृतरूपेण अप्रतिपादयत् । तेनोक्तं यत् शिवपदप्राप्तिरेव साध्यम्, तस्य शिवस्य पादसेवनञ्च साधनमस्ति । तथा च शिवस्य प्रसादात् योऽनित्यादिफलनिस्पृहो जनः तस्य सेवातत्परो भवति स एव साधकपदवाच्यः ।

शिवपुराणे सिद्धिलाभार्थं बहुविधसाधनं साक्षादीशेन निरुपितं वर्त्तते । तद्यथा–

श्रोत्रेण श्रवणं तस्य वचसा कीर्त्तनं तथा ।

मनसा मननं तस्य महासाधनमुच्यते ।।

श्रोतव्यं कीर्त्तितव्यञ्च मन्तव्यञ्च महेश्वरः ।

इति श्रुतिप्रमाणं नः साधनेनाऽमुना परम् ।।

शिवभक्तेः साधकः आदौ गुरुमुखात् साध्यस्य तस्य परमेश्वरतत्त्वस्य श्रवणं कृत्वा तत्पश्चात् कीर्त्तनं मनसा मननं च संसाधयेत् । तेन सालोक्यादि क्रमात् शिवयोगस्य प्राप्तिः भवेत् । प्रथमतः सर्वाङ्गव्याधयः अनन्तरं सर्वानन्दश्च लीयेते । यद्यपि अभ्यासकाले तु एतद् क्लेशदायकं प्रतीयते परन्तु तद् पश्चादानन्दमङ्गलदायकञ्च भवति।

तस्य परतत्त्वस्य मननं, श्रवणं, कीर्त्तनञ्च कथं कुर्यात् ? इति मुनीनां जिज्ञासायाः समाधाने ब्रह्मदेवः कथितवान् यत् युक्त्या निरन्तरम् ईश्वरपूजनं, मनसा गुणरूपचरित्रचिन्तनं मननमिति कथितम् । ईश्वरकृपयोपलब्धमिदं साधनं साधनेषु मुख्यमस्ति । परन्तु सदाशिवस्य प्रताप-गुण-रूप-विलासनाम्नां वाचा स्तवनं 'कीर्त्तनं' निगद्यते । तत्तु मध्यमसाधनमस्ति । येन केनापि कारणेन शिवमाहात्म्यपरकं क्वचित् शब्दपुञ्जं यदा श्रवणगोचरः भवति तथा च 'स्त्रीकेलिवत्' मनः तदा तस्मिन्साधने रमते, तत्तु श्रवणमिति पण्डिताः वदन्ति । सत्सङ्गमेन श्रवणं भवति, ततः पशुपतेः कीर्त्तनं, तदन्ते परमेश्वरशिवस्य कृपया तस्य मननं सम्भवति । शिवयोगसाधनस्य अयं भवति क्रमः ।

सनत्कुमारानुसारेण च मुक्तिकारणं साधनत्रयमेवमस्ति । यथा-- १. श्रवणम्, २. कीर्त्तनम्, ३. मननम् च । साक्षात् शिवः मुक्तिलाभाय त्रिकं (श्रवणं, कीर्त्तनं, मननं) साधनं साधयितुं सनत्कुमारम् उपदिष्टवान् । तद्यथा विद्येश्वरसंहितायां–

त्रिकं च साधनं मुक्तौ शिवेन मम भाषितम् ।

श्रवणादित्रिकं ब्रह्मन्, कुरुष्वेति मुहुर्मुहुः ।।(४/२०)

श्रवणादि त्रिके साधने अशक्तः जनः मुक्तिलाभाय शाङ्करं लिङ्गबेरं संस्थाप्य नित्यमभ्यर्च्य संसारसागरं तरेत् । यथा चोक्तं विद्येश्वरसंहितायाः चतुर्थोऽध्याये-

सिद्धिमेति शिवप्रीत्या हित्वाऽपि श्रवणादिकम् ।

लिङ्गबेरार्चनामात्रान् मुक्ताः पूर्वे महाजनाः ।।(५/७)

—★—

द्वितीयपरिच्छेदः

विद्येश्वरसंहितायाः अस्मिन् परिच्छेदे भगवतः शिवस्य माहात्म्यं ब्रह्मविष्णुभ्यामधिकमिति प्रतिपादितं विद्यते । पुनश्च अत्रापि तेषु त्रिदेवेषु साम्यमपि प्रदर्शितं विद्यते । शिवरात्रितत्त्वं तथा माहात्म्यम् अस्य पुराणस्य निजस्ववैशिष्ट्यं विद्यते । शिवरात्रितत्त्वम् अत्र यथा निरूपितम् अन्यत्र तथा नोपलभ्यते । ओंकारस्वरूपं जपविधानञ्चात्र सुष्ठुरूपेण प्रतिपादितमस्ति । पञ्चकृत्यस्य विवेचनं शैवशास्त्रेषु विद्येश्वरसंहितायाः महत्त्वं प्रतिष्ठाञ्च बहुगुणितं करोति ।

शिवपुराणस्य विद्येश्वरसंहितायां ब्रह्मविष्णोः शिवस्य अधिकं महत्त्वं प्रदर्शितमस्ति । पुरा श्रेष्ठत्वप्रतिपादनार्थं विधिविष्णोः मध्ये युद्धमभूत् । तयोः विधिअच्युतयोः विपुलं संग्रामं दृष्ट्वा शिवः तयोर्मध्ये स्तम्भरूपेण अवतरितोऽभूत् । स्तम्भस्यान्तं द्रष्टुं ब्रह्मा आकाशे तथा अधः द्रष्टुं विधिः पाताले गतवन्तौ । गत्वा तौ विफलौ अभवताम् । परन्तु ब्रह्मदेवः स्तम्भस्यान्तं मया दृष्टमिति मिथ्या कथितवान् । केतकमपि मिथ्यासाक्ष्यमददात् । तदा स्वरूपं धृत्वा आविर्भूय शिवः भैरवरूपेण ब्रह्मणः पञ्चमं मस्तकं नखाग्रेण जहार । पुनश्च तम् अपूज्यं चकार । केतकं स्वपूजायाः च बहिष्कारयामास । ततः सर्वे देवाः मिलित्वा शिवस्य पूजां चक्रुः । प्रीतः शिवः विष्णवे स्वसाम्यमददात् । यत्र शिवाविर्भावोऽभूत् तत्स्थानं लिङ्गस्थानमिति ख्यातं बभूव । सा

च तिथिः शिवरात्रिरिति ख्याता बभूव । शिवरात्रावहोरात्रं निराहारो जितेन्द्रियः सन् यः शिवस्य लिङ्गबेरयोः पूजां करोति तस्य अतुलं फललाभं भवति । ओंकारमन्त्रेण लिङ्गं, पञ्चाक्षरमन्त्रेण बेरं च पूजयेत् ।

ब्रह्मविष्णुमध्ये युद्धम्—

पुरा कदाचित् योगीन्द्रः विषधरासनः विष्णुः स्वानुगैः संवृतः सन् रमया साकं शेषशय्यायां शयनं चकार । यदृच्छया तत्र ब्रह्मविदां वरो ब्रह्मदेव आगतवान् । सर्पशय्यायां शयानं विष्णुं दृष्ट्वा स कोपेन अपृच्छत् यत् 'त्वं कः ? मामपि दृष्ट्वा दृप्तवत् पुरुषवच्छेषे ? उत्तिष्ठ वत्स ! इहागतं तव नाथं मां पश्य । आगतं गुरुमाराध्यं दृष्ट्वा यो मूढः दृप्तवच्चरेत् तस्य मूढस्य द्रोहिणः प्रायश्चित्तं विधीयते' ।

ब्रह्मण एतादृशं वचनं श्रुत्वा विष्णोः मनसि क्रोधोऽभूत् । परन्तु शान्तो भूत्वा स ब्रह्मणः स्वागतं चकार । पुनश्च तेनोक्तं यत् कथं व्यग्रवत् भवसि ? इदं सम्पूर्णं जगत् मत्स्थम् अस्ति, चौरवत् कथं त्वदीयमिति वदसि ? त्वं मन्नाभिकमलाज्जातः मदीयः पुत्रोऽसि, कथं वृथा भाषसे इति ।

एवं तयोर्मध्ये विवादोऽभूत् । परस्परं हन्तुकामौ तौ समरोद्यमं चक्रतुः । हंस-पक्षीन्द्रवाहनौ तौ तदा मिथो युयुधिरे । तावत् विमानगतयः सर्वे देवाः महाद्भुतं तं समरं द्रष्टुं तत्र आगतवन्तः । अथ क्रुद्धो विधिः विष्णोः उरसि दुःसहान् बाणान् मुमोच । क्रुद्धोऽपि गरुडवाहनो विष्णुः ब्रह्मवक्षसि विविधानि अस्त्राणि मुमोच । व्यसनकर्शितो विष्णुः ब्रह्मण उपरि माहेश्वरास्त्रं च संदधे । सोऽपि ब्रह्म विष्णुवक्षसि घोरं पाशुपतास्त्रं

संदधे । तयोर्मध्ये एतादृशं भयकरं युद्धं दृष्ट्वा विषण्णाः भृशमाकुलाः देवाः कैलासशिखरं चन्द्रशेखरसमीपं जग्मुः । प्रणवाकारं परमेश्वरं शिवं दृष्ट्वा ते अमराः तं प्रणेमुः । सर्वतो स्वगणैः जुष्टम् उमया सह मणिमयमण्डपे विराजितं देवपुङ्गवं सर्वे देवा दण्डवत् द्रुतः नमश्चक्रुः । तान् देवान् विलोक्य स महादेवः तान् देवान् संह्लादयन् समीपे चाह्वयत्, मङ्गलसमाचारमप्यपृच्छत् । पुनश्च हरिधात्रोः युद्धविषयं समुत्थाप्य स्वगणैः सार्द्धं युद्धस्थलं गन्तुम् उद्यतोऽपि अभवत् ।

अम्बिकया सार्द्धं पशुपतिः सुसज्जितं रथमारुह्य युद्धक्षेत्रं जगाम । इन्द्राद्याः सर्वे सुराः तमनु ययुः । तत्र तयोर्मध्ये प्रलयकारकं महायुद्धं निरीक्ष्य तन्मध्यस्थले स निष्कलः शिवो बिभीषणाकृतिमहानलस्तम्भः बभूव । अस्त्रशान्तिकरं शुभं तदद्भुताकारम् अग्निस्तम्भं दृष्ट्वा तौ ब्रह्माच्युतौ विस्मितौ बभूवतुः । अतीन्द्रियस्य अग्निरूपस्य तस्य स्तम्भस्य ऊर्ध्वम् अधश्च परीक्षार्थं तौ सत्वरं गतवन्तौ । सूकरतनुं धृत्वा विष्णुः तस्य स्तम्भस्य मूलं द्रष्टुं पातालं गतवान् । हंसरूपं गृहीत्वा ब्रह्मदेवः आकाशे गतवान् । पातालनिलयं ततः दूरतरमपि गत्वा सूकरहरिः अनलवर्चसः स्तम्भस्य संस्थानं नापश्यत । श्रान्तः सन् स रणक्षेत्रमागतवान् ।

केतकपुष्पस्य मिथ्यासाक्ष्यप्रदानम्—

व्योम्ना गच्छन् विधिः किञ्चिद् विच्युतमद्भुतं केतकीपुष्पं ददर्श । बहुवर्षच्युतं तथापि अतिसौरभ्यमम्लानं तत् केतकीपुष्पं परमेश्वरस्य शिरः कम्पनात् चलितमभूत्

। विधिं दृष्ट्वा तत् पुष्पमेवमकथयत् यत्- 'त्वं स्तम्भस्यान्तं द्रष्टुं न समर्थः, अस्य अन्तं मया न दृष्टम्, अतोऽन्तदर्शने आशां जहि । तदा ब्रह्मदेव मिथ्यासाक्ष्यप्रदानार्थं केतकं निवेदितवान् । यतः आपत्काले मिथ्याभाषणं पापाय नोपकल्पते । तद्यथा विद्येश्वरसंहितायां–

"असत्यमपि शस्तं स्यादापदीत्यनुशासनम् ।"

(शि.पु. १/७/२५)

ततो ब्रह्मा तत्रागत्य प्रणष्टहर्षं विष्णुं दृष्ट्वा तेन स्तम्भाग्रं समुदीक्षितमिति उक्तवान् । ब्रह्मणः कथनानुसारं केतकपुष्पमपि ब्रह्मणा स्तम्भस्याग्रभागं दृष्टमिति मिथ्यासाक्ष्यमददात् । तस्य वचनं सत्यमिति चिन्तयन् विष्णुः षोडशोपचारैः तस्य पूजनं चकार । तदा शठं विधिं प्रहर्तुं स ईश्वरः अग्निलिङ्गतः साकृतिः बभूव । समुत्थितं सदाशिवं दृष्ट्वा प्रकम्पपाणिः ब्रह्मदेवः तत्पदं परिगृह्य तं क्षन्तुं निवेदितवान् । परन्तु कुपितः परमेश्वरः शिवः प्रथमतः केतकं स्वपूजायाः बहिष्कृतं चकार । ततो ब्रह्मणः पञ्चमशिरश्च जहार ।

ब्रह्मणोऽपूज्यत्वम्—

प्रसन्नः परमेश्वरः शिवः सत्यवादिनो भगवतः विष्णोः प्रशंसां कृत्वा तस्मै साम्यमददात् । पुनश्च तस्य पूजनार्थं स्थानमुत्सवं च कल्पयामास । तदनन्तरं महादेवः भैरवाख्यं कञ्चिदद्भुतं पुरुषं भ्रुवोर्मध्यात् ससर्ज । ब्रह्मदर्पजिघांसया शिवः विधेः शिरः

तिग्मेन खड्गेन च्छेतुं भैरवम् आज्ञप्तवान् । तदा भैरवः एकेन करेण असत्यवादिनः ब्रह्मणः पञ्चमं शिरो धृत्वा छेदयामास । ततः खड्गमुद्यम्य यदा तस्य अन्य शिरांसि निहन्तुमुद्यतोऽभूत् तदा अच्युतः शिवस्य पादपल्लवं गृहीत्वा विधये क्षमां प्रदातुम् आकुलनिवेदनं चकार । अच्युतेन प्रार्थित ईश्वरः तुष्टः सन् भैरवं ब्रह्मदण्डतः निवर्तयामास । पुनश्च शठमीशत्वमास्थितस्य ब्रह्मणः स्थानं पूजोत्सवादिकं च लोके निषेधयामास । भीतः ब्रह्मदेवः सदाशिवं प्रसादयितुं स्तुतिं चकार । तेन प्रसन्नः परमेश्वरः वैतानिकेषु गृहेषु यज्ञेषु च गुरुरूपेण तमधिष्ठितं कारयामास । तं विना यज्ञस्य निष्फलत्वं च निरूपयामास । पुनश्च केतकस्यानुरोधेन करुणया शिवः 'मदीयास्त्वां धरिष्यन्ति, वितानव्याजेन त्वं ममोपरि च भविष्यसि' इति तस्मै पुष्पाय वरं दत्तवान् ।

शिवरात्रितत्त्वम्—

पुरा कदाचित् सर्वश्रेष्ठत्वप्रतिपादनार्थं विधिविष्णुर्मध्ये विवादोऽभूत् । ततः तयोर्मध्ये तुमुलसंग्रामोऽपि बभूव । तयो एतादृशं संग्रामं दृष्ट्वा सर्वत्र महान् हाहाकारोऽभूत् । भयभीताः देवाः परमेश्वरसदाशिवस्य शरणापन्ना अभवन् । कृपामयः शिवः शान्त्वनावाक्यैः तान् शान्त्वयामास ।

ततः पशुपतिः शिवो अम्बिकया साकं रणस्थलं जगाम । रणक्षेत्रे परस्परं हन्तुकामयोः युद्धनिरतयोः तयोर्मध्ये सहसा भीषणाकृतिमहानलस्तम्भ आविर्बभूव । अस्त्रशान्तिकरं तमद्भुताकारं तेजोमयं स्तम्भं दृष्ट्वा ब्रह्माच्युतौ चकितौ बभूवतुः । अनलसन्निभस्य तस्य स्तम्भस्य ऊर्ध्वम् अधश्च परीक्षार्थं तौ सत्वरं गतवन्तौ । सुकरतनुं

धृत्वा विष्णुः पाताले तथा हंसतनुं धारयित्वा ब्रह्मा ऊर्ध्वे जग्मतुः । पातालात् दूरमपि गत्वा विष्णुः लिङ्गस्य मूलं नापश्यत । श्रान्तः सन् स रणक्षेत्रे प्रत्यावर्त्तनं चकार । ऊर्ध्वं गत्वा ब्रह्मा आपतन्तं केतकं पुष्पं दृष्ट्वा मिथ्यासाक्ष्यप्रदानार्थं तं प्रेरयामास । ततः तौ रणक्षेत्रे प्रत्यावर्त्तनं चक्रतुः । आह्लादितो ब्रह्मदेवः स्तम्भस्य मूलं तेन दृष्टमिति कथितवान् । केतकं पुष्पमपि मिथ्यासाक्ष्यमददात् । तदानीमेव भगवान् सदाशिवः तत्राविर्भूय सत्यशीलस्य विष्णोः प्रशंसा कृत्वा तस्मै साम्यमददात् । पुनश्च असत्यवादिनो ब्रह्मणः पञ्चमं शिरः भैरवहस्तेन छेदयामास, लोके ब्रह्मणः पूजां निषेधयामास, केतकं च स्वपूजायाः बहिष्कृतं चकार । पुनश्च अनन्तरं कृपां कृत्वा वैतानिकेषु यज्ञेषु गृहेषु च ब्रह्मणः स्थानं कल्पयामास । तथा वितानव्याजेन केतकस्यापि स्थानं कल्पयामास ।

एवं विधिमाधवौ केतकञ्चानुगृह्य देवैरभिष्टुतः सर्वदेवेश्वरः सभामध्ये विरराज । पूज्यं शिवं वरासने संस्थाप्य पुण्यैः पुरुषवस्तुभिः तौ विधिमाधवौ तं भक्त्या पूजयामासतुः । तानि एव पुरुषवस्तुनि ज्ञेयानि यानि प्रकृतिजानि दीर्घाल्पकालिकानि च सन्ति । हार-केयूर-नूपुर-किरीटमणि-कुण्डलैः यज्ञोसूत्रोत्तरीय-क्षौम-माल्याङ्गुलीयकैः, पुष्प-ताम्बुल-चन्दनाऽगुरुलेपनैः, धूप-दीप-सितच्छत्र-व्यजन-ध्वज-चामरैः, अन्नैर्दिव्योपहारैः वाङ्मनोऽतीत-वैभवैश्च पतियोग्यवस्तुभिः तौ विधिअच्युतौ पशुपतिमर्चयामासतुः । ब्रह्माविष्णुभ्यामर्चितः प्रसन्नः शङ्करः नम्रौ तौ देवौ एवं प्राह यत्-

तुष्टोऽहमद्य वां वत्सौ पूजयाऽस्मिन् महादिने ।

दिनमेतत् ततः पुण्यं भविष्यति महत्तरम् ।

शिवरात्रिरिति ख्याता तिथिरेषा मम प्रिया ।।

(शि.पु. १/९/९-१०)

यस्मिन् दिने स्तम्भरूपस्य शिवस्याविर्भावोऽभूत् तद्दिनं शिवरात्रिरिति ख्याता बभूव ।

शिवरात्रिमाहात्म्यम्—

शिववचनानुसारं यः शिवरात्र्यां तस्य लिङ्गबेरयोः पूजां करोति स ब्रह्मपदं लभते । शिवरात्रावहोरात्रं निराहारो जितेन्द्रियोऽवञ्चकः यथाबलं यथान्याय शिवं योऽर्चयेत् स निरन्तरमेकवर्षपूजायाः फलं लभते । शिवरात्रौ शिवपूजनेन धर्मोऽभिवर्द्धते । शिवरात्रिः भगवतः शिवस्य प्रतिष्ठायाः उत्सवस्य च शुभदिनमस्ति ।

पुरा यस्मिन् दिने स्तम्भरूपेण परमेश्वरस्य शिवस्यावि-र्भावोऽभूत् तद् मार्गशीर्षे आद्रानक्षत्रस्य उदयकालः आसीत् । अतः मार्गशीर्षे आद्रानक्षत्रे ये पार्वत्या सार्क परमेश्वरस्य दर्शनं कुर्वन्ति, ते शिवस्य कृते कार्त्तिकेयादपि प्रियाः भवन्ति । तस्मिन् शुभे दिने उमासहितपरमेश्वरशिवस्य लिङ्गरूपस्य अथवा बेरस्य यः दर्शनं करोति, अर्चनं करोति तस्य पुण्यफलं वाचा वर्णयितुं न कोऽपि समर्थः ।

यस्मिन् स्थले महादेवः तेजोमयस्तम्भरूपेण आविर्बभूव तत्स्थलं लिङ्गस्थानमिति ख्यातम् । आद्यन्तरहितं तल्लिङ्गं जगतां पूजनार्थं दर्शनार्थं च शिवेच्छया

अणुमात्रं क्षुद्रं बभूव । अनलाचलसङ्काशं तद् लिङ्गं यत्रोत्थितोमभूत् तद् स्थानं अरुणाचलमिति स्मृतमभूत् । तस्मिन् स्थाने निवासेन मरणेन च जन्तूनां मुक्तिलाभो भवेत् । अत्र दत्तं हुतं जप्तं सर्वं कोटिगुणं भवेत् । अतः स्वयं शिवेन क्षेत्रस्यास्य महत्त्वं निरूपितम्-

मत्क्षेत्रादपि सर्वस्मात् क्षेत्रमेतत् महत्तरम् ।

अत्र संस्मृतिमात्रेण मुक्तिर्भवति देहिनाम् ।।

(शि.पु. १/९/१४)

तस्मात् अत्यन्तशोभनमिदं क्षेत्रं महत्तरमस्ति । सर्वकल्याणसम्पूर्णं सर्वमुक्तिकरं शुभञ्चास्ति । अत्र शिवलिङ्गार्च्चनात् सारुप्यादि मुक्तिलाभो भवति । सकलमनोरथोऽपि पूर्णो भवति ।

पञ्चकृत्यस्य लक्षणम्—

सृष्टिः, स्थितिः, संहारः, तिरोभावः, अनुग्रहश्च एते पञ्च शिवस्य पञ्चकृत्यानि कथितानि सन्ति । संसारस्यारम्भः 'सर्गः' तत्प्रतिष्ठा 'स्थितिः' तस्य मर्दनं 'संहारः' तदुत्क्रमः 'तिरोभावः' तन्मोक्ष 'अनुग्रहः' कथ्यते । सर्गादि यच्चतुष्कृत्यं तद् संसारपरिजृम्भकमस्ति । पञ्चमम् अनुग्रहकृत्यं संसारात् मुक्तिहेतुकमस्ति । पञ्चकृत्यानि विद्वद्भिः पञ्चमहाभूतेषु दृश्यन्ते । भूमौ सृष्टिः, तोये स्थितिः पावके संहारः, अनिले तिरोभावः, तथा आकाशे अनुग्रहः, सूरिभिः परिलक्ष्यन्ते । धरण्या सर्वं सृज्यते, अद्भिः सर्वं प्रवर्द्धते, तेजसा अर्द्यते, वायुना सर्वमपनीयते तथा व्योम्ना चानुगृह्यते । इदं पञ्चकृत्यं

वोढुं शिवस्य मुखपञ्चकमस्ति । चतुर्दिक्षु चतुर्वक्त्रं तन्मध्ये च पञ्चमं मुखं तिष्ठति । सृष्टिं तथा स्थितिं ब्रह्माच्युतौ कुरुतः । रुद्रः तथा महेशः संहारस्य तथा तिरोभावस्य कर्त्तारौ स्तः । परन्तु अनुग्रहाख्यस्य कृत्यस्य कोऽपि कर्त्ता नास्ति । तस्य कर्त्ताः स्वयं सदाशिवोऽस्ति ।

ओंकारस्वरूपम्—

ऊरुमङ्गलमोंकारमन्त्रः परमेश्वरशिवस्य प्रथममुखात् उत्पन्नोऽभूत् । शिवात्मकोऽयं मन्त्रः प्रणवस्य वाचकः । तस्योत्तरात् मुखात् अकारः, पश्चिममुखात् उकारः, दक्षिणमुखात् मकारः, पूर्वमुखात् बिन्दुः, तथा मध्यमुखात् नादः प्रादुर्बभूव । एवं पञ्चमुखादुद्भुताः एते मिलित्वा ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म बभूवतुः ।

वेदात् सम्भूतमिदं नामरूपात्मकं द्विधा विभक्तं जगत् एतेन मन्त्रेण व्याप्तमस्ति । मन्त्रोऽयं शिवस्य शक्त्याश्च बोधकोऽस्ति । अस्मात् ओंकारात् सकलस्य बोधकम् अकारादिक्रमानुसारं पञ्चाक्षरं जज्ञे । यथा अकारात् 'नकारः', उकारात् 'मकारः' मकारात् 'शि'अक्षरः, बिन्दोः 'वा'अक्षरः, नादात् 'य' अक्षरः यथाक्रमेण प्रकटितोऽभूत् । अस्मात् पञ्चाक्षरात् पञ्चमातृकाः (अ,इ,उ,ऋ,लृ) समुद्भुताः अभूवन् । ताः पञ्चमातृकाः प्रधानम्, तथा प्रधानात् चतुर्मुखः ब्रह्मा अजायत । ब्रह्मणः चतुर्मुखात् त्रिपाद्गायत्री समजायत । ततः सर्वे वेदाः तथा वेदेभ्यः मन्त्रकोऽयं जज्ञिरे । तथा तैः मन्त्रैः देवेभ्यः सिद्धिप्राप्तिः भवेत् । अनेन मन्त्रकन्देन भोगो मोक्षश्च सिद्ध्यति । सकलाः मन्त्रराजानः साक्षात् भोगप्रदाः शुभप्रदायकाश्च सन्ति ।

ओंकारजपविधानम्—

दिव्यं प्रणवमन्त्रं यः जपति तस्य सुस्थिरं ज्ञानं, शाश्वतं भाग्यं, सर्वञ्च प्राप्तं भवति । आद्रायां चतुर्दश्याञ्च तज्जाप्यं त्वक्षयं भवेत् । सूर्यगत्या महाद्रायाम् एकः जपः कोटिगुणः भवेत् । पुनर्वसोः आदिमः भागः तथा मृगशीर्षान्तिमो भागः पूजा-होमादितर्पणे आद्रासमफलदायकः ज्ञेयम् । तदा प्रभाते सन्ध्याकाले च शिवदर्शनं सौभाग्यप्रदायकं भवति । निशीथव्यापिनी, प्रदोषव्यापिनी तथा च परव्यापिनी चतुर्दशी प्रणवजपाय प्रशस्यते । यद्यपि शिवस्य लिङ्गं बेरञ्च परस्परं तुल्यमस्ति तथापि यजतां कृते लिङ्गमुत्तममस्ति । तस्मात् मुमुक्षुभिः बेरादपि लिङ्गं परं पूजनीयमस्ति । लिङ्गमोंकारमन्त्रेण तथा बेरं पञ्चाक्षरेण मन्त्रेण पूजयेत् । स्वयमेव सद्द्रव्यैः लिङ्गं प्रतिष्ठाप्य सूपचारैः यःतं पूजयति तस्य कृते शिवपदं सुलभं भवेत् ।

—★—

तृतीयपरिच्छेदः

विद्येश्वरसंहितायां लिङ्गस्थापनविधिः तथा पूजनप्रकारः विशदतया प्रतिपादितः विद्यते । अत्रापि ओंकारजपस्य विधानं द्वितीयांशात् अधिकस्पष्टतया वर्णितं विद्यते । शिवक्षेत्रस्य माहात्म्यवर्णनं तथा आचारनिरूपणं संहितायाः विशेषत्वं प्रकटयति । शिवक्षेत्रे वासप्रसङ्गे भारतवर्षे स्थितानां शिवक्षेत्राणां विवरणं माहात्म्यञ्च अत्र सुष्ठु प्रतिपादितं विद्यते । सदाचारनिरूपण-प्रसङ्गमाध्यमेन अस्यां संहितायां सर्वेषां वर्णानाम् आचरणं शोभनतया निरूपितं वर्त्तते ।

शिवपुराणस्य विद्येश्वरसंहितायाः एकादशाध्यायात् त्रयोदशाध्यायमध्ये एते प्रमुखा विषयाः । अपि चर्चिताः सन्ति । यथा- शिवलिङ्गस्य स्थापनं तथा पूजनप्रकारः, ओंकारजपविधानम्, शिवक्षेत्रस्य वर्णनं, शिवक्षेत्रे वासस्य महत्त्वम्, सदाचारनिरूपणञ्च । शिवलिङ्गस्य स्थापनप्रसङ्गे तत्र वर्णितं यत् शुभे काले पुण्ये तीर्थे अथवा जलाशयतटे सर्वलक्षणसंयुक्तं सपीठं स्थावरमथवा चरलिङ्गं स्थापयेत् । ततः आवाहनं चासनम् अर्घ्यपाद्यादिकं यथाशक्ति समर्प्य भक्त्या नमस्कारादिकं कृत्वा भक्तः शिवपदमपि प्राप्तुं शक्नुयात् । इत्थं मानुषे, आर्षे, दैवे, स्वयंभुवि अथवा स्थापिते लिङ्गे सोपचारं समर्प्य भक्तः यत्किञ्चित् फलमश्नुते । भक्त्या यत्र कुत्रापि शिवलिङ्गं संस्थाप्य पूजनेन

शिवः प्रयासानुगुणं फलं ददाति । तथा च भक्त्या प्रणवसंयुक्तं पञ्चाक्षरमन्त्रं यथाविधि जप्त्वा शिवपदं प्राप्नुयात् । आदौ सत्यपूतात्मानं ब्राह्मणं गुरुरूपेण गृहीत्वा तस्मात् मन्त्रदीक्षां गृह्णीयात् । तदनन्तरं नियममास्थित सन् वेदमन्त्रान् सूक्तानि च जपेत् । सांसारिकाणां जनानां मोक्षार्थं कृपया शिवः क्षेत्रं कल्पितवान् । तेषु क्षेत्रेषु तीर्थस्थलेषु स्नान-दान-जपादिकं कृत्वा पुण्यलाभं कुर्यात् । तीर्थेषु पुण्याचरणेन यथा पुण्यवृद्धिः भवति तथा च तत्र पापस्य करणं दृढं भवति । अतः पुण्यक्षेत्रे कदापि पापं नाचरेत् । येनकेनाप्युपायेन पुण्यक्षेत्रे च वसेत् । शिवक्षेत्रे दाहं, दशाहं, मास्यं, सपिण्डीकरणम्, आब्दिकमथवा पिण्डदानम् एतत्सर्वं शिवपदप्रदायकं पापविनाशकञ्चास्ति । प्रत्येकमनुष्यः स्वजीवने सदाचारयुतः भवेत् । दिनचर्यायां स प्रातरुत्थाय पूर्वमुखः सन् इष्टं चिन्तयेत् । निशाया अन्तिमो यामो 'उषा' कथ्यते । तत्काले समुत्थाय गृहाद् दूरं गत्वा उत्तराभिमुखः सन् विण्मूत्रे विसृजेत् । तत उद्धृतेन जलेन जलात् बहिः शौचं कुर्यात् । दन्तधावनादिकं कृत्वा ब्राह्मणः स्नानतर्पणादिकं कुर्यात् । ब्रह्मार्पणं कृत्वा शुद्धाचमनमाचरेत् । प्रणवं पूर्वमभ्यस्य तदनन्तरं गायत्रीमभ्यसेत् प्रतिदिनम् अष्टाधिकं द्विसहस्रं गायत्रीं जपेत् ।

शिवलिङ्गस्थापनं तथा पूजनम्—

शुभे काले, पुण्ये तीर्थे, अथवा जलाशयतटे यथेष्टं लिङ्गमारोप्य विधिपूर्वकं पूजयेत् । पार्थिवेन, जलेन तैजसेन च निर्मितं कल्पलक्षणसंयुक्तं सर्वलक्षणसंयुक्तं च

लिङ्गं सद्यः पूजाफलप्रदमस्ति । चरे मूर्त्तौ सूक्ष्मं लिङ्गं तथा स्थावरे मूर्त्तौ स्थूलाकार लिङ्गं स्थापयेत् । सलक्षणं सपीठं शिवलिङ्गं स्थापयेत् । मण्डलाकारं चतुरस्रं त्रिकोणमथवा खट्वाङ्गलिङ्गपीठं महाफलदायकं भवेत् । प्रथमं मृच्छिलादिभिः अथवा लोहादिभिः लिङ्गं कृत्वा तेनैव धातुना लिङ्गपीठञ्च कारयेत् । स्थावरलिङ्गस्यैतद् विशेषत्वमस्ति । चरे लिङ्गे लिङ्गं पीठञ्च एकत्र कुर्यात् । लिङ्गं द्वादशाङ्गुलप्रमाणं भवेत् । न्यूनं चेत् अल्पं फलं लभ्यते परन्तु अधिकं न दोषायोपकल्पते ।

आदौ देवगणैर्युतं विमानं शिल्पेन कार्यम् । तत्र दर्पणसन्निभे रम्ये गर्भगृहे नवरत्नं, श्यामं मारकतं, वैदुर्यं, मुक्ताप्रवालादिकं च योजयेत् । महतद्रव्यं मध्ये लिङ्ग स्थापयेत् । सद्योजाताद्यैः पञ्चमन्त्रैः यथाक्रमं लिङ्गं सम्पूज्य हविषा अग्नौ हुत्वा गुरुमभ्यर्च्य कामैः बान्धवान् सन्तोष्य अर्थिभ्यो ऐश्वर्यं दद्यात् । स्थावरजङ्गमं सर्वं जीवं यत्नतः सन्तोष्य महामन्त्रमोङ्कारमुदीर्य लिङ्गं पीठेन सह योजयेत् । लिङ्गं सपीठं निक्षिप्य नित्यलेपेन बन्धयेत् । एवं पञ्चाक्षरेण बेरं संस्थाप्य उत्सवार्थं बहिः आनयेत् । गुरुभ्यो अथवा साधुभिः पूजितं लिङ्गं पूजार्थं गृह्णीयात् । एवं लिङ्गे बेरे च पूजा फलप्रदा भवेत् । लिङ्गं स्थावरं जङ्गममिति द्विविधं प्रोक्तम् । तरुगुल्मादिकं स्थावरलिङ्गं कथितम् । कृमि-कीटादिकं जङ्गमं लिङ्गमित्याहुः । स्थावरलिङ्गस्य शुश्रूषा जङ्गमस्य च तर्पणं कुर्यात् । पीठमम्बामयं तथा लिङ्गं शिवमयमस्ति । यथा देवीमुमामङ्के धृत्वा शङ्करः तिष्ठति । एवं महालिङ्गं संस्थाप्य उपचारकैः पूजयेत् । नित्यपूजा यथाशक्ति ध्वजादिकरणञ्च कुर्यात् । आवाहनं, चासनम्, अर्घ्यं, पाद्यं, तदङ्गाचमनम् अभ्यङ्गपूर्वकं स्नानं, वस्त्रं,

गन्धं, पुष्पं, धूपं, दीपं, नीराजनं, ताम्बुलं निवेद्य ततः नमस्कारं कृत्वा यथाशक्ति तर्पणं कुर्यात् । अथवा केवलम् अभिषेकं, नैवेद्यं, नमस्कारं तथा यथाशक्ति तर्पणं कृत्वा भक्तोऽपि शिवपदं प्राप्तुं शक्नोति ।

इत्थं मानुषे, आर्षे, दैवे, स्वयंभुवि, अथवा स्थापिते लिङ्गे यथा सोपचारं निवेद्य भक्तः यत्किञ्चित् फलमश्नुते । षोडशोपचारं विहाय केवलं भक्त्या प्रदक्षिणा-नमस्कारैश्च शिवपदप्राप्तिः भवेत् । नियमपूर्वकं लिङ्गदर्शनं शिवप्रदञ्चास्ति । मृत्पिष्ट-गो-शकृत्-पुष्पैः करवीरेण फलैः गुडेन नवनीतेन भस्मना अथवा यथारुचि लिङ्गं यत्नेन कृत्वाऽन्ते तदनुसारतः यजेत् । लिङ्गस्य निर्माणं सर्वत्र कर्त्तुं शक्यते । अत्र कर्हिचित् निषेधः नास्ति । सर्वदा शिवः प्रयासानुगुणं फलं ददाति । शिवभक्ताय लिङ्गदानेन अथवा श्रद्धया लिङ्गस्य मौल्यप्रदानेन शिवपदं प्राप्नुयात् ।

ओंकारजपविधानम्—

नित्यं दशसहस्रकं प्रणवं जप्त्वा शिवपदं प्राप्नुयात् । अथवा सन्ध्ययोः एकसहस्रं प्रणवं जप्त्वा भक्तस्य शिवपदप्राप्तिः भवेत् । जपकाले मकारान्तं मनः शुद्धिकरं भवेत् । समाधौ प्रणवस्य मानसं जपं कुर्यात् । उपांशु सार्वकालिकमस्ति । तथा च बिन्दुनादयुक्तस्य प्रणवस्य वाचिकजपं कुर्यात् । अथवा नित्यं पञ्चाक्षरं मन्त्रम् अयुतं जपेत् । सन्ध्ययो आदरात् पञ्चाक्षरमन्त्रसहस्रं जप्त्वा शिवपदं प्राप्तुं शक्नुयात् । आदौ प्रणवसंयुक्तं पञ्चाक्षरजपं ब्राह्मणानां कृते अधिकं फलप्रदम् । फलप्राप्तये गुरोः

मन्त्रदीक्षां गृह्णीयात् । घटस्थान-मन्त्रदीक्षा-मातृकान्यासयुक्तः सत्यपूतात्मा ब्राह्मणः गुरुपदभाक् भवति । ब्राह्मणानां कृते 'नमः' शब्दस्य प्रयोग आदौ तथा अन्येषां कृते अन्ते प्रयोगः विधीयते । स्त्रीणां कृते 'नमः' शब्दस्य प्रयोगः अन्ते एव करणीयः, परन्तु ब्राह्मणस्त्रियः 'नमः' शब्दप्रयोगम् आदौ कर्त्तुं प्रभवन्ति । पञ्चाक्षरमन्त्रस्य पञ्चकोटिजपं कृत्वा सदाशिवसमो भवेत् । एक-द्वि-त्रि-चतुष्कोट्या ब्रह्मादीनां पदं व्रजेत् । अथवा मन्त्रस्य प्रत्येकाक्षरानुसारं तथासंख्यकं लक्षमन्त्रं जपेत् । अनेन प्रकारेण मन्त्राक्षरसंख्यकस्य लक्षमन्त्रस्य जपं कृत्वा शिवपदं प्राप्नुयात् । तथा च सहस्रदिनैः सहस्रसहस्राणां मन्त्राणां जप इष्टसिद्धिदायको भवेत् । ब्राह्मणेभ्यः भोजनदानपूर्वकं मन्त्रजपः फलदायको भवति अन्यथा न । ब्राह्मणः प्रातः नित्यम् अष्टोत्तरसहस्रं गायत्रीं जपेत् । नियममास्थितः सन् वेदमन्त्रान् सूक्तानि च जपेत् । एकाक्षरात् दशाक्षरपर्यन्तं मन्त्रम् एकशतवारं जपेत् । ततोधिकमक्षरयुक्तं मन्त्रं दशसहस्रं सहस्रं शतमेकं वा जपेत्, न्यूनं न जपेत् । वेदपारायणमपि शिवपदप्रदायकम् अस्ति । पुनश्च अन्यान् बहुतरान् मन्त्रान् अक्षरलक्षतः जपेत् । एकाक्षरमन्त्रं कोटिवारं जपेत् । ततः परं नित्यं भक्तिपूर्वकं सहस्रं जपेत् ।

शिवक्षेत्रस्य वर्णनम्—

सशैलवनकानना पृथिवी पञ्चाशत्कोटियोजनविस्तीर्णास्ति, शिवाज्ञया लोकं धृत्वा तिष्ठति । पृथिवीनिवासिनां मोक्षार्थं कृपया देवः त्रिलोचनः शिवक्षेत्रं कल्पितवान् ।

ऋषीणां तथा देवानां परिग्रहात् तीर्थानि जातानि, लोकरक्षार्थमेव कानिचित् स्वयंभूतानि तीर्थानि च सन्ति । अतः तीर्थे क्षेत्रे च स्नान-दान-जपादिकं कुर्यात् । अन्यथा नरः रोगदारिद्र्यादिकं प्राप्नुयात् ।

अस्मिन् भारतवर्षे नरः यदि मरणं प्राप्नोति तर्हि स ब्रह्मलोकवासानन्तरं पुनर्मानुष्यं प्राप्नोति । पुण्यक्षेत्रे पापस्य करणं दृढं भवति । तस्मात् पुण्यक्षेत्रे अण्वपि पापं नाचरेत् । नरः येन केनाप्युपायेन पुण्यक्षेत्रे वसेत् । तेषु पुण्यक्षेत्रेषु शतनदीतीरे अनेकशः पुण्यक्षेत्राणि सन्ति । षष्टिमुखा सरस्वती नदी पुण्या प्रोक्ता । तत्तीरे निवासेन ब्रह्मपदप्राप्तिर्भवेत् । हिमालयजा शतमुखा गङ्गा पुण्या नदी अस्ति । तत्तीरे काश्यादि अनेकशः पुण्यक्षेत्राणि सन्ति । मृगे मृगबृहस्पतौ तत्तीरं प्रशस्तमस्ति । दशमुखः शोणभद्रः पुण्योऽभीष्टफलप्रदश्चास्ति । तत्र स्नानोपवासेन वैनायकं पदं लभेत् । चतुर्विंशमुखा महानदी नर्मदा पुण्यदा अस्ति । तस्यां स्नानेन वासेन वैष्णवं पदमाप्नुयात् ।

द्वादशमुखा तमसानदी तथा, दशमुखा रेवानदी तथा च एकविंशमुखा ब्रह्मगोवधपापनाशिनी महापुण्या गोदावरीनदी एताः नद्यः रुद्रलोकप्रदायिन्यः सन्ति । विष्णुलोकप्रदायिनी सर्वपापक्षयावहा पुण्यनदी कृष्णवेणी अष्टादशमुखा प्रोक्ता। ब्रह्मलोकप्रदायिनी तुङ्गभद्रा दशमुखा अस्ति । नवमुखा सुवर्णमुखरीनदी पुण्यानदी अस्ति । सरस्वती, पम्पा, कन्या तथा श्वेतनदी शुभानद्यः सन्ति । एतासां तीरवासेन इन्द्रलोकमवाप्नुयात् । सह्याद्रिजा महापुण्या महानदी कावेरीति कथिता । सा नदी सप्तविंशमुखा प्रोक्ता । तत्तीराः स्वर्गदा तथा ब्रह्मविष्णुपदप्रदा चास्ति । मेषगे गुरौ रवौ

च नैमिषे बदरे स्नानं कुर्यात् । सिंहे कर्कटगे रवौ सिन्धुनद्यां स्नानं कृत्वा ब्रह्मलोकं प्राप्नुयात् । सिंहबृहस्पतौ सिंहमासे गोदावर्यां स्नानं कुर्यात् । तेन शिवलोकप्राप्तिर्भवति । कन्यागते गुरौ रवौ यमुनाशोणयोः स्नायात् । तेन धर्मलोकस्य तथा गणेशलोकस्य प्राप्तिः भवति । तुलाग्रे रवौ गुरौ कावेर्यां स्नानेन सर्वाभीष्टप्राप्तिः भवति । वृश्चिके मासि गुरुवृश्चिके संप्राप्ते अर्के नर्मदायां स्नानाद् विष्णुलोकमवाप्नुयात् । मृगमासि मृगे ये गुरौ जाह्नव्यां यः स्नानं करोति तस्य शिवलोकप्राप्तिः भवति । पुनश्च स ब्रह्मविष्णोः पदे भुक्त्वा तदन्ते ज्ञानलाभमपि करोति । कुम्भगते रवौ माघमासे गङ्गायां श्राद्धं पिण्डदानम् अथवा तिलोदकं कृत्वा कुलकोट्युद्धारं कुर्यात् ।

मीनगे गुरुरवौ कृष्णवेण्यां स्नानं बुधाः प्रशंसन्ति । गङ्गां सह्यजां समाश्रित्य बुधः वसेत् । तत्र निवासेन तत्कालकृतपापस्य निश्चितरूपेण नाशो भवति । एवमनेकशः रुद्रलोकप्रदानि क्षेत्राणि सन्ति । तथा च ताम्रपर्णी वेगवती ब्रह्मलोकप्रदे नद्यौ स्त । तयोस्तीरे स्वर्गदानि क्षेत्राणि सन्ति । तन्मध्ये भूरिशः पुण्यदानि क्षेत्राणि सन्ति । तत्र तत्र वसन् प्राज्ञः तादृशं फलं लभेत् । अतः प्राज्ञः तादृशे पुण्यक्षेत्रे सदाचारेण सद्वृत्त्या युक्तः सन् वसेत् । अन्यथा तत्फलं न लभेत् । कारणं यथा विद्येश्वरसंहितायाम्–

पुण्यक्षेत्रे कृतं पुण्यं बहुधा ऋद्धिमृच्छति ।

पुण्यक्षेत्रे कृतं पापं महदण्वपि जायते ।। (२२.३६)

पापभेदाः—

विद्येश्वरसंहितायां पापभेदाः सुष्ठुरूपेण निरूपिताः सन्ति । कायिक-वाचिक-मानसिकभेदेन पापं त्रिविधम् । यथा कायिक-वाचिक-मानसिकपुण्यमैश्वर्यं प्रददाति तथा च त्रिविधं पापं मनुष्यं विनाशयति । एषु पापेषु मानसं पापं वज्रलेपसदृशं कठिनं भवति । कल्पकल्पान्तरं यावत् पुरुषमनुसरति । भगवतः ध्यानादेव इदं पापं नश्यति, अन्यथा न । वाचिकं पापं जपजालेन नाशयेत् । कायिकपापञ्च कायाशोषणात् नश्येत् । तथा च पुण्यपापयोः बीजांशो वृद्ध्यंशो भोगांशश्च भवन्ति । पुण्यबीजांशेन पुण्यस्य तथा पापबीजांशेन पापस्य च वृद्धिः भवति । पुण्यस्य वृद्ध्यंशेन पुण्यवृद्धिः तथा पापस्य वृद्ध्यंशेन पापो वर्द्धेत् । इत्थं पुण्यभोगांशेन पुण्यभोगः, भवति तथा- पापस्य भोगांशेन उत्तमभोगनाशश्च भवेत् । भोगांशो भोगेन एव नश्यति । पुण्यकोटिभिश्च अन्यथा न भवति । बीजप्ररोहे नष्टे यदवशिष्यते तत्तु भोगाय कल्पते । फलभोगस्य कदापि नाशो न भवति । परन्तु देवानां पूजया, ब्राह्मणेभ्यः दानेन तथा तपसा तद् भोगः नृणां सह्यो भवेत् । तस्मात सुखमिच्छता नरेण पापमकृत्वैव वस्तव्यम् ।

शिवक्षेत्रे वासस्य माहात्म्यम्—

शिवक्षेत्रस्य पुष्पारामादिसमार्जनं कृत्वा तथा च शिवक्षेत्रे वासं कृत्वा शिवपदं लभेत् । जडानामजडानां सर्वेषां कृते शिवक्षेत्रं मुक्तिदायकमस्ति । तस्मात् बुध आमरणं शिवक्षेत्रे वासं कुर्यात् । मनुष्यस्थापितलिङ्गात् हस्तशतं यावत् क्षेत्रं शिवक्षेत्रमिति कथ्यते । आर्षके लिङ्गे सहस्रारतिमात्रं क्षेत्रं शिवक्षेत्रमिति संज्ञितम् । दैवलिङ्गेऽपि

तथा प्रमाणं क्षेत्रं शिवक्षेत्रं कथितम्।

स्वयंभुवि लिङ्गे सहस्त्रधनुः प्रमाणं क्षेत्रं शिवक्षेत्रमिति स्मृतम्। तत्र स्नात्वा, दत्त्वा जप्त्वा च शिवं व्रजेत्। तस्मात् शिवक्षेत्रं समाश्रित्य आमरणं वसेत्। तत्र दाहं, दशाहं, मास्यं, सपिण्डीकरणम्, आब्दिकम् अथवा पिण्डदानं एतत्सर्वं शिवपदप्रदायकं पापविनाशकञ्चास्ति। शिवक्षेत्रे सप्तरात्रम्, पञ्चरात्रकं, त्रिरात्रमेकरात्रं वा वसेत्। शिवक्षेत्रे निवासं सद्यः शिवपदप्राप्तिकरमस्ति। शिवक्षेत्रे कामनया कृतं सर्वं सद्यः फलदायकमस्ति। अकामेन कृतं सर्वं साक्षाच्छिवपदप्रदञ्चास्ति। प्रातः शिवपूजनं विधिकरं प्रोक्तं, मध्याह्ने कामिकं, सायाह्ने तथा रात्रौ शिवपूजनं शान्तिकं कथितम्। निशि मध्ययामद्वयं निशीथः प्रोक्तः। तत्काले शिवपूजनं विशेषेण अभीष्टसिद्धिदं भवति। कलौ युगे विशेषेण कर्मणा फलसिद्धिः भवति।

शैवाचारनिरूपणम्—

सदाचारयुतो विद्वान् नामतो ब्राह्मणः कथ्यते। वेदाचारयुतो विद्वान् विप्र उच्यते तथा ह्येतैरेकैकवान् पुरुषः द्विज उच्यते। अल्पाचार अल्पवेदः राजसेवकः क्षत्रियः कथ्यते। कृषिवाणिज्यकृत् किञ्चिदाचारवान् पुरुषः वैश्यः कथ्यते। कर्षकः ब्राह्मणः शूद्रब्राह्मणः कथ्यते। निन्दकः परद्रोही चाण्डालद्विज उच्यते। पृथिवीपालको राजा कथ्यते, इतरे च क्षत्रियाः मताः। धान्यादिक्रयवान् पुरुषः वैश्य उच्यते। अन्ये च वणिगुच्यन्ते। ब्रह्म-क्षत्रिय-वैश्यानां यः सेवां करोति स शूद्रः कथ्यते। शूद्रेषु यः कृषिं

करोति स वृषलो ज्ञेयः, इतरे च दस्यव उच्यन्ते । प्रत्येकमनुष्यः प्रातरुत्थाय पूर्वमुखः सन् इष्टं चिन्तयेत् । ततः धर्मानर्थांश्च चिन्तयेत् । पूर्वमुखः सन् शय्यां त्यक्त्वा यदि मनुष्यः उत्थितो भवति तर्हि तस्य आयुर्वृद्धिः भवति । अग्निकोण-दक्षिण-पश्चिम-वायव्य-उत्तर-ईशानभिमुखः सन् उत्थानेन मनुष्यः क्रमेण द्वेषं, मरणसदृशं कष्टं, पापं, भाग्यं,व्याधिं, पुष्टिं तथा शक्तिं लभते । निशाया अन्तिमयाम 'उषा' कथ्यते । यामार्धं संधिरुच्यते । तत्काले समुत्थाय गृहाद् दूरं गत्वा ब्राह्मणः उत्तराभिमुखः सन् विण्मूत्रे विसृजेत् । मलमुत्सृज्य चोत्थाय तन्मलं न पश्येत् । तत उद्धृतेन जलेन जलात् बहिः शौचं कुर्यात् । तथा येन केन च पात्रेण काष्ठेन च दन्तधावनं जलाद् बहिः कुर्यात् । जलदेवान् नमस्कृत्य मन्त्रेण स्नानमाचरेत् । कण्ठदघ्नं कटिदघ्नं वा अशक्तः आजानुजलमाविश्य मन्त्रस्नानं समाचरेत् । तत्र तीर्थजलेन विद्वान् देवादीन् तर्पयेत् । धौतवस्त्रं समाधाय पञ्चकच्छेन धारयेत् । सर्वेषु कर्मसु उत्तरीयं धारयेत् । नद्यादितीर्थस्नाने स्नानवस्त्रं न शोधयेत् । वापी-कूप-गृहादिषु स्नानवस्त्रं शोधयेत् । जाबालकोक्तमन्त्रेण भस्मना च त्रिपुण्ड्रकं रचयेत् ।

मन्त्रं विना भस्म जले यः पातयति तस्य नरकगतिः भवति । 'आपो हिष्ठा मयो भुवः' इति मन्त्रं पठित्वा पापशान्तये शिरसि जलं प्रोक्षयेत् । ततः तेनैव मन्त्रेण पादे मूर्ध्नि हृदि, हृत्पादः तथा हृत्पादमूर्ध्नि मन्त्रस्नानं कुर्यात् । एतदेव सन्धिप्रोक्षणं तथा च मन्त्रस्नानं कथ्यते । अपवित्रवस्तुस्पर्शे, दौस्वास्थ्ये राजराष्ट्रभये, गतिकाले च मन्त्रस्नानं समाचरेत् । प्रातः सूर्यानुवाकेन सायमग्न्यनुवाकतः तथा मध्याह्ने अपः पीत्वा

क्षणमाचरेत् । गायत्रीमन्त्रोच्चारणपूर्वकम् ऊर्ध्वं त्रिवारं सूर्याय जलं क्षिपेत् । मध्याह्ने-न्ध्याकाले च पुनः एकवारं सूर्याय अर्घ्यं दद्यात् । सायाह्ने पश्चिमदिङ्मुखः सन् न्ध्योपासनां समाचरेत् । प्रातःकाले तथा मध्याह्ने अङ्गुलिभिः जलमुद्धृत्य दद्यात् । ङ्गुलीनां रन्ध्रेण दिवाकरं लम्बं पश्येत् ।

आत्मप्रदक्षिणं कृत्वा शुद्धाचमनमाचरेत् । सायं मुहूर्त्तादर्वाक्कृता सन्ध्या वृथा वेत् । सन्ध्यां विना दिवाऽतीते गायत्रीं क्रमात् शतं जपेत् । आदशाहात् पराऽतीते यत्रीं लक्षमभ्यसेत् । मासातीते पुनश्चोपनयनं चरेत्, तथा च ईश-गौरी-गुह-विष्णु-ह्म-चन्द्र-यमम् एवंरूपान् देवान् अर्थसिद्धये तर्पयेत् । ततः ब्रह्मार्पणं कृत्वा शुद्धाचमनमाचरेत् । प्रणवं पूर्वमभ्यस्य तदनन्तरं गायत्रीमभ्यसेत् । जीवब्रह्मैक्यविषयं द्ध्वा प्रणवमभ्यसेत् । 'त्रैलोक्यसृष्टिकर्त्तारं ब्रह्माणं स्थितिकर्तारमच्युतं, तथा संहर्त्तारं द्रम् उपास्महे' इति चिन्तयेत् । ज्ञानकर्मेन्द्रियाणां मनोवृत्तिधियः, तथा भोगमोक्षप्रदधर्मे ने च 'प्रेरकरूपेण य ईश्वरं चिन्तयति तस्य ब्रह्मप्राप्तिर्भवेत् ।

प्रातः ब्राह्मणपुङ्गवः अर्थज्ञानं विना सहस्रं जपेत् । मध्याह्ने शतं जपेत् । सायं शतकं जपेत् । मूलाधारं समारभ्य ब्रह्मरन्ध्रं यावत् द्वादशचक्रेषु विघ्नेश-ब्रह्म-ष्णवीश-जीवात्मपरमेश्वरान् ब्रह्मबुद्ध्या सोऽहं भावनया जपेत् । आदौ तान् ब्रह्मरन्ध्रादौ ायाद् वाह्ये च भावयेत् । महत्तत्त्वं समारभ्य सहस्रकं शरीरमतिक्रम्य शनैः शनैः रीराध्यासं विहाय आत्मानं परमात्मनि संयोगमेव जपतत्त्वं कथितम् । इत्थं प्रतिदिनम्

अष्टाधृकं द्विसहस्रं जपेत् । मन्त्राणां जपमेवंप्रकारेण कुर्यात् । नित्यं सहस्रं जपं कृत्वा ब्रह्मपदं, शतवारं जप्त्वा इन्द्रपदञ्च लभेत् । प्रत्यहं दिवाकरमुपस्थाय नित्यमित्थं जपं समाचरेत् । द्वादशलक्षजपेन पूर्णब्राह्मणः भवेत् । लक्षगायत्र्याहीनं ब्राह्मणं वेदकार्ये न योजयेत् । आसप्तते तु नियमानुसारं तिष्ठेत् । तदनन्तरं प्रव्राजनं चरेत् । प्रव्राजी नित्यं प्रातः द्वादशसाहस्रं प्रणवं जपेत् । नित्यमेवं क्रमात् जपेत् इत्थं सार्द्धलक्षजपं मासाभ्यन्तरे कुर्यात् । अत ऊर्ध्वमतिक्रान्ते पुनः प्रैषं समाचरेत् एवं कृत्वा दोषशान्तिः कुर्यात् । अन्यथा रौरवं व्रजेत् ।

गार्हस्थ्ये धर्मार्थलाभनिमित्तं यत्नः करणीयः । मुक्तिकामो ब्राह्मणः सदा ब्रह्मज्ञानमभ्यसेत् । धर्मादर्थो जायते, अर्थतः भोगः प्रवर्त्तते । भोगाद् वैराग्यसम्भवः । धर्मार्जितार्थभोगेन वैराग्य-मुपजायते । परन्तु अधर्मोपार्जितार्थेन राग एव प्रजायते । धर्मः द्विविधः प्रोक्तः । द्रव्यधर्म देहधर्मश्च । यज्ञादिकर्म द्रव्यधर्म तथा तीर्थस्नानादिदैहिककर्म कथ्यते । धनेन धनस्य प्राप्तिर्भवति तथा च तपसा सुरूपता प्राप्यते । निष्कामः शुद्धिमाप्नोति । शुद्ध्या ज्ञानं प्राप्यते ।

कृतादौ तपः ध्यानञ्च धर्ममिति कथितम् । त्रेतायां तपसा धर्मलाभः तथा द्वापरे यजनात् ज्ञानं प्राप्यते । कलौ प्रतिमापूजनं धर्ममिति निरूपितम् । नरः यादृशं पुण्यपापमाचरति तादृशं सुखदुःखात्मकं फलं प्राप्यते । मनुष्यः अधर्माद् दुःखमाप्नोति तथा च धर्मात् सुखमेधते । दुर्वृत्तितो दुःखं तथा सुवृत्तितः सुखं लभते । अतः भोगमोक्षयोः

सिद्धये धर्मार्जनं कुर्यात् । शतवर्षाय सकुटुम्बाय चतुर्जनयुताय ब्राह्मणाय वृत्तिं दत्त्वा ब्रह्मलोकं व्रजेत् । सहस्रचान्द्रायणव्रताचरणं कृत्वा ब्रह्मलोकं प्राप्नुयात् । क्षत्रियः सहस्रसकुटुम्बब्राह्मणान् प्रतिष्ठापयेत् । तेन तस्य इन्द्रलोकप्राप्तिः भवेत् । अयुतब्राह्मणानां कुटुम्बप्रतिपोषणं कृत्वा क्षत्रियः ब्रह्मलोकं ब्रजेत् । यां देवतां पुरस्कृत्यः नरो दानमाचरते स तस्य देवस्य लोकं गच्छेत् ।

सर्वे नराः न्यायोपार्जितमार्गेण धनमर्जयेयुः । न्यायार्जितस्य वित्तस्य दानात् सिद्धिप्राप्तिः भवति । अन्यथा न । तथा तीर्थस्नानेन तपसा च अक्षयं सुखमश्नुते । ब्राह्मण अदैन्यात् नातिक्लेशात् धनमर्जयेत् । क्षत्रियः बाहुवीर्येण, वैश्यश्च कृषिगोरक्षणाद् धनमर्जयेताम् । गुर्वनुग्रहात् ज्ञानसिद्ध्या मोक्षसिद्धिः भवेत् । मोक्षात् स्वरूपसिद्धिः स्यात् । ततः परानन्दं समश्नुते सत्सङ्गात् नराणाम् एतत्सर्वं जायते । गृहमेधिना धनधान्यादिकं, सर्वञ्च वस्तुजातं ब्राह्मणेभ्यो देयम् । आत्मवित्तं त्रिधा विभज्य धर्मवृद्ध्यात्मभोगतः नित्यं नैमित्तिकं काम्यं कर्म धर्मतः कुर्यात् । साधकः वित्तस्य वर्द्धनं वृद्ध्यंशेन कुर्यात् । हितेन मितमेध्येन भोगांशतः भोगं चरेत् ।

कृष्यर्जितधनस्य दशांशं पापस्य शुद्धये दद्यात् । शेषेण धर्मादि कुर्यात् । अन्यथा नरकं व्रजेत् । वाणिज्यके षडंशो विचक्षणैः देयः । शुद्धप्रतिग्रहे चतुर्थांशो द्विजोत्तमैः देयः । अकस्मादुत्थितेऽर्थे अर्धं देयम् । असत्प्रतिग्रहे सर्वं दुर्दानं सागरे क्षिपेत् । आत्मभोगसमृद्धये आहूय दानं कर्त्तव्यम् । शक्त्यनुसारतः पृष्टं दानं देयम् । अन्यथा

जन्मान्तरे ऋणी स्यात् । परेषां दोषं विचक्षणः न प्रशंसेत् । श्रुतं दृष्टं च दोषं विशेषेण न वदेत् । सर्वजन्तूनां हृदि रोषकरं वचनं बुधः न वदेत् । ऐश्वर्यसिद्धये सन्ध्ययोरग्नि-कार्यं कुर्यात् । अशक्तः तु एककाले सूर्याग्नीं कुर्यात् । तण्डुलं, धान्यमाज्यं वा फलं, कन्दं तथा हविः स्थालीपाकं कुर्यात् । तमजस्त्रमिति बुधाः वदन्ति । स्थालीपाके अशक्तः जपमात्रं कुर्यात् । जपाभावे सूर्यवन्दनञ्च कुर्यात् । एवमात्मार्थिनः अर्थार्थी च यथाविधि कुर्युः । ब्रह्मयज्ञरताः, देवपूजारताः, अग्निपूजापराः, ब्राह्मणानां तृप्तिकराः तथा गुरुपूजारताश्चेते सर्वे स्वर्गस्य भागिनः भवन्ति ।

—★—

चतुर्थपरिच्छेदः

अस्यां संहिताया यज्ञविषयकवर्णनं बाहूल्येन कृतमस्ति । यज्ञभेदः यज्ञस्य कृते स्थाननिरूपणादिकं सर्वं तत्त्वम् अत्र पूर्णतया समुस्थापितं वर्त्तते । फलाप्तये लिङ्गपूजनविधानम् अस्मिन् अंशे सुष्ठु निरुपितं वर्त्तते । बिन्दुनादात्मकतत्त्वनिरूपणं संहितायाः निजस्ववैशिष्ट्यम् । प्रणवपञ्चाक्षरमन्त्रमाहात्म्यं जपविधिश्च अत्र सम्पूर्णतया प्रतिपादितो विद्यते । बन्धमोक्षरूपशिवलिङ्ग-माहात्म्ये शिवलिङ्गभेदः तथा पूजनमाहात्म्यं सम्यक्तयोपस्थापितं विद्यते ।

अग्नेः उपासना ब्राह्मणानां कृते अवश्यं करणीयाऽस्ति । स अग्नौ यत् जुहोति सोऽस्ति अग्नियज्ञः । ब्राह्मणः केनापि प्रकारेण अग्नियज्ञं कुर्यात् । अग्नेः त्यागं कदापि न कुर्यात् । स च इन्द्रादीन् देवानुद्दिश्य यः यज्ञः करोति तदस्ति देवयज्ञः । वेदाध्ययनादिकं ब्राह्मणानां कृते ब्रह्मयज्ञः कथ्यते । देवतानां तृप्तये ब्राह्मणः यज्ञः कुर्यात् । शास्त्रानुसारं यज्ञनिमित्तं स्थानं कालञ्च निरूपयेत् ।

फलकामो नरः फलाप्तये वर्णानुसारं कालानुसारं फलानुसारञ्च शिवलिङ्गं पूजयेत् । स्थावरजङ्गमात्मकं सर्वं जगत् बिन्दुनादात्मकमस्ति । शिवः नादः तथा विन्दुः शक्तिः कथ्यते । तौ च बिन्दुनादौ पार्वतीपरमेश्वरौ स्तः । जन्ममरणनिवृत्तिनिमित्तं शिवलिङ्गं प्रपूजयेत् ।

प्रकृत्यादि अष्टबन्धेन बद्धः आत्मा जीवसंज्ञां लभते । कर्मरज्वा बद्धो जीवः पुनः पुनः चक्रवद् भ्राम्यते । तस्मात् चक्रभ्रमनिवृत्यर्थं चक्रकर्त्तारं शिवं ŗ ा ण ा ठ ा ट ा ु ठ ा ः त ा प ा ङ्क ा ा क्ष ा र ` ण ा पूजयेत् ।

अग्नियज्ञ-देवयज्ञ-ब्रह्मयज्ञश्च—

पुरोहित अग्नौ यद् द्रव्यं जुहोति सोऽस्ति अग्नियज्ञः । ब्रह्मचर्याश्रमास्थानां प्रथमाश्रमिणां तत्कृते विशेषयजनादिकं विधीयते । तदस्ति ब्रह्मयज्ञः । आत्मन्यारोपिताग्नीनां वनिनां यतिनां हितं, मितं, स्वकाले भोजनञ्च 'हुतिः' कथ्यते । 'यन्मुखं तदाहवनीयम्' इति श्रुतिवचनानुसारं तेषां मुखम् आहवनीयाग्निरस्ति । उपासनाग्निं (वैवाहिकाग्निं) कुण्डे अथवा भाण्डे सुरक्षितं कुर्यात् । राजदैवभयवशात् अग्निम् आत्मन्यरण्यां वा समारोपयेत् । परन्तु अग्नेः त्यागं न कुर्यात् । अयं 'आरोपिताग्निः' कथितः ।

सायमग्न्याहुतिः सम्पत्करी अस्ति । प्रातः सूर्याहुतिः आयुष्करीति विज्ञेया । दिवा अग्नेः सूर्यनिवेशनात् अयम् 'अग्नियज्ञः' कथितः । इन्द्रादीन् देवानुद्दिश्य यः यज्ञः क्रियते तदस्ति 'देवयज्ञः' । वेदाध्ययनादिकं ब्राह्मणानां कृते 'ब्रह्मयज्ञः' कथ्यते । देवतानां तृप्तये ब्राह्मणः यज्ञं कुर्यात् ।

देवानां तृप्तये पूजा पञ्चधा प्रकल्पिता । ताः यथा- तत्तन्मन्त्रजपो, होमो, दानं, तपः तथा स्थण्डिले प्रतिमायां च तेषां षोडशोपचारपूजनं । नेत्रयोः शिरसो रोगे तथा

कुष्ठस्य शान्तये आदित्यं पूजयित्वा ततः ब्राह्मणान् भोजयेत् । इत्थं दिनं, मासं तथा वर्षम् अथवा वर्षत्रयं पूजयेत् । प्रारब्धं चेत् प्रबलं स्यात् रोगज्वरादिकं नश्येत् । इष्टदेवस्य जपाय अत्र वारादीनां फलमपि कथितम् ।

पापशान्तये आदिवारे आदित्यस्य पूजां कुर्यात् । बुधः सम्पदर्थं सोमवारे लक्ष्म्यादीन् यजेत्, सपत्नीकं ब्राह्मणञ्च भोजयेत् । रोगप्रशान्तये भौमवारे काल्यादीन् यजेत् । माषमुद्गाढकान्नेन ब्राह्मणांश्चैव भोजयेत् । पण्डितः जनः सौम्यवारे दध्यन्नेन विष्णुं यजेत् । तेन सर्वदा पुत्र-मित्र-कलत्रादिपुष्टिः भवति । गुरोवरि आयुष्कामो देवानां पुष्टिसिद्धये उपवीतेन, वस्त्रेण क्षीराज्येन ब्राह्मणान् भोजयेत् । भोगार्थं भृगुवारे षड्रसोपेतमन्नं ब्राह्मणतृप्तये दद्यात् । स्त्रीणां तृप्तये शुभं वस्त्रादिकं देयम् । अपमृत्युहरणार्थं शनिवासरे (मन्दे) रुद्रं यजेत् । तिलहोमेन, दानेन, तिलान्नेन ब्राह्मणान् सन्तोषयेत् । इत्थम् आरोग्यादिनिमित्तं विबुधान् यजेत्, फलं च लभेत । देवानां नित्ययजने, विशेषयजने, स्नाने, दाने, जपे, होमे, ब्राह्मणानाञ्च तर्पणे तिथिनक्षत्र-योगादिकं विशेषफलदायकं भवति । देशकालानुसारेण, पात्रानुसारतः, द्रव्यश्रद्धानुसारेण, लोकानुसारतश्च तारतम्यक्रमाद् देवा आरोग्यादीन् प्रयच्छन्ति । शुभादावशुभान्ते जन्मर्क्षेषु च गृही गृहे आरोग्यादि निमित्तं समृद्ध्यर्थञ्च आदित्यादीन् ग्रहान् यजेत । देवयजनं नराणां कृते सर्वाभीष्टफलप्रदमस्ति । ब्राह्मणानां कृते मन्त्रपूजा तथा अन्येषां कृते च तन्त्रपूजा विधीयते । तस्मात् नरैः सप्तस्वपि वारेषु यथाशक्ति देवयजनं कर्त्तव्यमस्ति ।

विद्येश्वरसंहितायाञ्च यजननिमित्तं देश-काल-पात्राणां निरूपणं प्रदत्तं विद्यते । तत्र लिखितं यत् देवयज्ञादिकर्मसु गृहं शुद्धशास्त्रोक्तफलदायकमस्ति । तेषु कर्मसु

गोष्ठं दशगुणं फलदायकं, ततो दशगुणं जलतीरं, ततो दशगुणं विल्वतुलस्यश्वस्थस्य मूलकम्, ततो देवालयः दशगुणं फलदायकोऽस्ति । ततो दशगुणं नद्यास्तीरं, ततो दशगुणं सप्तगङ्गातीरं फलदायकम् स्तः । एताः नद्यः सप्तगङ्गाः कथिताः–

गङ्गा गोदावरी चैव कावेरी ताम्रपर्णिका ।
सिन्धूश्च सरयू रेवा सप्तगङ्गाः प्रकीर्त्तिताः ।।

(शि.पु. १/१५/५)

सप्तगङ्गाया दशगुणमधिकम् अब्धितीरम् । पर्वताग्रे यज्ञसम्पादनं ततो दशगुणमधिकं फलदायकमस्ति । सत्ययुगे यज्ञदानादिकं पूर्णफलं ज्ञेयम् । त्रेतायां त्रिपादं, द्वापरे अर्द्धं, कलौ च एकपादं फलदायकं भवेत् ।

गायत्री गायकं पापात् त्रायते । गायत्रीजपशुद्धो ब्राह्मणः दाने, तपसि. होमे, जपे, पूजायां, सर्वकर्मणि च उपयुक्तः कथ्यते । पतनात् त्रायते इति पात्रम् । अतः शुद्धपूतात्मा ब्राह्मण एव दानस्य योग्यं पात्रम् । तस्मात् श्रेष्ठब्राह्मणमाहूय उपयुक्तकाले स्वेच्छया दानं दद्यात् । तेन सम्पूर्णं फलं प्राप्यते । प्रश्नानन्तरं दत्तं दानं तदर्धं फलदायकम् । सेवकाय दत्तं दानं तत्पादफलदं कथितम् । दीनवृत्तेः जातिमात्रस्य विप्रस्य कृते दानं भूलोके दशवार्षिकं भोगाय फलदायकं भवति ।

बहुमानेनाह्वानम्, अभ्यङ्गं, पादसेवनं, वस्त्र-गन्धदानपूर्वकमर्चनं, घृतयुक्तापूपादिषड्रसयुक्त-भोजनं, ताम्बूलार्पणं, दक्षिणाप्रदानं, नमस्कारः, पश्चात् अनुगमनम् एतद् दशाङ्गकम् अन्नदानं कथितम् । सप्तस्वपि वारेषु दशाङ्गकम् अन्नं

दत्वा सर्वमारोग्यादिमश्नुते. । केवलं भानुवारे शतेभ्यो विप्रेभ्यो अन्नं दत्त्वा सहस्त्रवर्षमारोग्यं सर्वलोके समश्नुते । विद्यार्थिभिर्नरैः ब्रह्मबुद्ध्या बालकेभ्यः दानं दद्यात् । पुत्रकामार्थिभिः नरैः विष्णुबुद्ध्या यूनां दानं दद्यात् । शिवबुद्ध्या बृद्धेभ्यः ज्ञानार्थिभिः दानं दद्यात् । बुद्धिकामैः नरैः बालिकाभ्यः भारतीबुद्ध्या दानं दद्यात् । भोगकामैः नरैः युवस्त्रीभ्यः लक्ष्मीबुद्ध्या दानं दद्यात् । आत्मार्थिभिः जनैः बृद्धास्त्रीभ्यः पार्वतीबुद्ध्या दानं दद्यात् ।

सर्वाभावे दरिद्रः वाचा कर्मणा वा यजेत् । मन्त्रस्तोत्रजपादिकं वाचिकं यजनमस्ति । तीर्थयात्राव्रताद्यं कायिकं यजनं कथ्यते । प्रत्याश्रयदानं देवतार्पणबुद्ध्या कृत्वा भोगफलं लभेत् । सर्वम् ईश्वरार्पणबुद्ध्या कृत्वा मोक्षफलं लभेत ।

फलाप्तये पार्थिवपूजननिरूपणम्—

संसारे मृदादिप्रतिमापूजाऽभीष्टप्रदा कथिता । प्रतिमापूजायां पुरुषाणां नारीणामपि अधिकारः कल्पितोऽस्ति । नद्यां तडागे कूपे वा जलान्तमृदमाहरेत् । गन्धचूर्णेन तत्संशोध्य क्षीरेण च संस्कृत्य प्रतिमां कुर्यात् । अङ्गप्रत्यङ्गकोपेतां माधुर्यसमन्वितां पद्मासनस्थितां प्रतिमां कृत्वा आदरेण पूजयेत् । विघ्नेशादित्यविष्णुनामम्बाया शिवस्य च प्रतिमां कृत्वा तथा च शिवलिङ्गं कृत्वा द्विजः सर्वदा षोडशैरूपचारैश्च पूजयेत् ।

सम्यक् विघ्नेशपूजया भूर्लोकेऽभीष्टमाप्नुयात् । शुक्रवारे, चतुर्थ्यां, सिते श्रावणभाद्रके, भिषगृक्षे आश्विनीनक्षत्रे धनुमासे विघ्नेशं विधिवद्यजेत् । श्रद्धापूर्वकं देवान् अग्निं च संपूज्य पुत्ररत्नं प्राप्नुयात् । तिथिनक्षत्रयोगेन शिवपूजनं सार्वकामिकं भवेत् ।

तिथ्यादौ देवपूजा हि नृणां पूर्णफलप्रदा भवेत् । देवकार्ये यदि सा तिथिः मध्याह्ने अस्ति तर्हि उदयव्यापिनी ग्राह्या ।

पूर्वभागः पितृणां तु निशियुक्तः प्रशस्यते ।
परभागस्तु देवानां दिवायुक्तः प्रशस्यते ।।

(शि.पु. १/१६/१७)

'पूर्वाह्नो देवानामपराह्णो पितृणाम्' इति श्रुतिवचनमपि समुपलभ्यते ।

देवपूजनमहत्त्वम्—

पूर्जायते ह्यनेनेति पूजा । वेदे कथितं यत् यया क्रियया सर्वाभीष्टप्राप्ति भवति सा पूजा अस्ति । तेन कर्मणा पूर्णफलसिद्धिश्च जायते, पूजाशब्दस्य अयमेव लौकिकवैदिकश्च अर्थः लोके प्रसिद्धः । नित्यनैमित्तिककर्मकालान्तरे फलं ददाति, परन्तु स्वनुष्ठितं काम्यकर्म सद्यः फलदं भवति । कृष्णपक्षके चतुर्थ्यां महागणपतेः पूजा पक्षपापक्षयकारी पक्षभोगफलप्रदा च ज्ञेया । चैत्रे चतुर्थ्यां कृष्णपक्षके महागणपतेः पूजा मासफलप्रदा, तथा सिंहभाद्रके वर्षभोगप्रदा ज्ञेया । माघशुक्ले सप्तम्याम् आदित्ययजनं चरेत् । ज्येष्ठभाद्रकसौम्ये द्वादश्यां श्रवणानक्षत्रे विष्णुयजनं सर्वसम्पत्करम् विदुः । श्रावणे विष्णुपूजनम् इष्टारोग्यप्रदं भवेत् । द्वादश्यां विष्णोः द्वादशनामतः द्वादशविप्रान् पूजयित्वा तत्प्रीतिमाप्नुयात् । एवं च सर्वदेवानां द्वादशनामकैः द्वादशब्रह्मपूजनं तत्तत्प्रीतिकरं भवेत् । कर्कटे सोमवारे मृगशीर्षके नवम्यां भूतिकाम अम्बां यजेत् । आश्विनशुक्लनवम्याम् आदिवारे चतुर्दश्यां विशेषत आर्द्रायां कृष्णपक्षे

शिवपूजा विशिष्यते । माघकृष्णचतुर्दश्यां शिवपूजा विशिष्यते । ज्येष्ठमासे महाद्रायां चतुर्दशीदिने षोडशोपचारकै शिवस्य पूजनं नृणां भोगमोक्षप्रदं ज्ञेयम् । कार्त्तिके मासि बुधः सर्वान् देवान् यजेत । तेन व्याधीनां हरणं तथा भूतग्रह क्षयो भवेत् । कृत्तिकायां सोमवारेषु शिवस्य पूजनं महादारिद्र्यशमनं सर्वसम्पत्करं भवेत् । कृत्तिकायां भौमवारेषु स्कन्दस्य पूजनात् तथा दीपघण्टादि-दानात् अचिरात् वाक्सिद्धि भवेत् । कृत्तिकायां सौम्यवारेषु विष्णोः पूजनं दध्योदनस्य च दानं सत्सन्तानकरं भवेत् । धनुर्मासे निराहारः मासमात्रं जितेन्द्रियः सन् विप्रः वेदमातरं गायत्रीं जपेत् । स विप्रः ज्ञानं लब्ध्वा मुक्तिमवाप्नुयात् ।

महानैवेद्यम्—

शालितण्डुलभारेण मरीचपृथुकेन मध्वाज्यकुडवेन द्रोणयुक्तेन मुद्गेन द्वादशव्यञ्जनेन घृतपक्वैरपूपैः मोदकैः शालिकादिभिः द्वादशैः दधिक्षीरैर्द्वादशप्रस्थकेन नारिकेलफलैः द्वादशक्रमुकैर्युक्तं षट्त्रिंशत्पत्रकैर्युतं कर्पूरखरचूर्णेन पञ्चसौगन्धिकैर्युतं ताम्बुलयुक्तञ्च नैवेद्यं महानैवेद्यमुच्यते । महानैवेद्यस्य महत्त्वं यथा विद्येश्वरसंहितायाम्–

महानैवेद्यदानेन सहस्रेण द्विजर्षभाः ।
सत्यलोके च तल्लोके पूर्णमायुरवाप्नुयात् ।।
सहस्राणां च त्रिंशत्या महानैवेद्यदानतः ।
तदूर्ध्वलोकमाप्यैव न पुनर्जन्मभाग् भवेत् ।।

जन्मनैवेद्यम्—

षट्त्रिंशत्सहस्रनैवेद्यं जन्मनैवेद्यं कथितम् । तावन्नैवेद्यदानं तु महापूर्णं कथ्यते । महापूर्णस्य नैवेद्यं जन्मनैवेद्यमिष्यते । जन्मनैवेद्यदानेन पुनर्जन्म न विद्यते । उर्जे मासि (कार्त्तिके) पुण्ये दिने जन्मनैवेद्यमाचरेत् । तथा च सङ्क्रान्तिपातजन्मर्क्षे पौर्णमास्यादिसंयुते अब्दजन्मदिने उत्तमं जन्मनैवेद्यं कुर्यात् । मासान्तरेषु जन्मर्क्षपूर्णयोगदिने शनिमहादशायाञ्च जन्मनैवेद्यसाहस्रमाचरेत् । जन्मनैवेद्यदानेन जन्मार्पणफलं लभेत । जन्मनैवेद्यार्पणाच्छिवः प्रीतः सन् स्वसायुज्यं ददाति । योनिलिङ्गस्वरूपेण शिवः जन्मनिरूपकः कथितः । अतः जन्मनिवृत्यर्थं शिवाय जन्मपूजा विधीयते ।

बिन्दुनादात्मकं तत्त्वम्—

स्थावरजङ्गमात्मकं सर्वं जगत् विन्दुनादात्मकमस्ति । बिन्दुः शक्तिः तथा शिवः नादः कथ्यते । नादाधारः विन्दुः, बिन्द्वाधारमिदञ्च जगत् अस्ति । जगदाधारभूतौ बिन्दुनादौ व्यवस्थितौ । बिन्दुनादयुतं सर्वं सकलीकरणं भवेत् । सकलीकरणात् जगत् जन्म प्राप्नोति । बिन्दुनादात्मकं लिङ्गं जगत्कारणमुच्यते । बिन्दुर्देवी, शिवो नादः । बिन्दुनादात्मकं शिवलिङ्गं कथ्यते । तस्माज्जन्मनिवृत्यर्थं शिवलिङ्गं प्रपूजयेत् । बिन्दुरूपा देवी माता, नादरूपः शिवः पिता । तस्मात् परमानन्दलाभार्थं शिवलिङ्गं प्रपूजयेत् । सा देवी जगतां माता, स शिवो जगतः पिता । नित्यं पित्रोः शुश्रूषके तयोः कृपाधिक्यं वर्द्धते ।

प्रणवपञ्चाक्षरमन्त्रमाहात्म्यम्—

प्रणवशब्दस्य व्युत्पत्तिः विद्येश्वरसंहितायां सुष्ठुरूपेण निरूपितं विद्यते । तद्यथा-

प्रो हि प्रकृतिजातस्य संसारस्य महोदधेः ।

नवं नावान्तरमिति प्रणवं वै विदुर्बुधाः ।।

प्रः प्रपञ्चो न नास्ति वो युष्माकं प्रणवं बिदुः ।

प्रकर्षेण नयेत् यस्मांद् मोक्षं वः प्रणवं बिदुः ।।

संसारसागरात् निवृत्तिं प्राप्तुं प्रणवः नावसदृशः । प्रणवजपेन संसारचक्रं नश्यति मोक्षश्च सुलभायते ।

प्रणवः द्विविधः प्रोक्तः यथा- १. सूक्ष्मः, २. स्थूलश्च । सूक्ष्म एकाक्षरः तथा स्थूलः पञ्चाक्षरसंयुक्तश्चास्ति । जीवन्मुक्तस्य कृते सूक्ष्मो हि सर्वसारः निगदितः । साधकः स्वदेहविलयावधि मन्त्रेणार्थानुसन्धानं कुर्यात् । षट्त्रिंशत्कोटिप्रणवजापी निश्चयं योगमाप्नुयात् । ह्रस्व-दीर्घविभेदतः सूक्ष्मो द्विविधोऽस्ति । अकारः उकारः मकारश्च बिन्दुनादयुतः सन् दीर्घप्रणवः कथ्यते । तदेव योगीनां हृद्देशे भासते । परन्तु केवलं मकारान्तः (अ,उ,म) ह्रस्वप्रणव उच्यते । सर्वपापक्षयैषिणां कृते ह्रस्वः प्रणवः जप्योऽस्ति । प्रवृत्तानां कृते ह्रस्वप्रणवः तथा निवृत्तानां कृते दीर्घप्रणवः फलदायकोऽस्ति । व्याहृत्यादौ, मन्त्रादौ वेदादौ, सन्ध्यावन्दने प्रणवः प्रयोज्यः स्यात् । नवकोटिप्रणवं जप्त्वा पुरुषः संशुद्धो भवेत् । नवकोटिप्रणवजपेन पृथिवीजयमाप्नुयात् । नवकोटिप्रणवजपेन ह्यपां जयमवाप्नुयात् । नवकोट्या तेजसां जयमवाप्नुयात् । नवकोट्या तु वायोर्जयमवाप्नुयात् । नवकोटिप्रणवजपेन वायोर्जयमवाप्नुयात् । नवकोटिजपेन आकाशस्य च जयमाप्नोति । पुनश्च क्रमेण नवकोटिजपेन गन्धादीनां जयमाप्नुयात् ।

पुनर्नवकोटिजपेन अहङ्कारस्य जयमाप्नुयात् । सहस्रमन्त्रजपेन पुमान् नित्यशुद्धो भवेत् । एवमष्टोत्तरशतकोटिजपेन प्रबुद्धस्तु शुद्धयोगमवाप्नुयात् । शुद्धयोगेन संयुक्तः पुरुषो जीवन्मुक्तो भवेदिति न संशयः । ऋषिच्छन्दो देवतादि देहे न्यस्य पुनर्जपेत् । मातृकायुक्तं प्रणवं देहे न्यस्य ऋषिः भवेत् ।

शिवयोगिनः—

शिवयोगिनः त्रिविधाः सन्ति । (१) क्रियायोगी= धनादिविभवदानेन, कराद्यङ्गैर्नम आदिभिः, पूजया क्रियया च युक्तः योगी क्रियायोगी कथ्यते । (२) तपोयोगी= पूजायुक्तः मितभुग् बाह्येन्द्रियजयान्वितः परद्रोहादिरहितः साधकः तपोयोगीति कथ्यते । (३) जपयोगी= सर्वकामादिवर्जितः सदा शुद्धः सदा जपपरः शान्तो जपयोगीति कथ्यते । क्रियायोगिनां षोडशोपचारपूजाभिः नरः सालोक्यं मुक्तिं लभेत । तपोयोगिनां पूजया सामीप्यं तथा जपयोगिनां पूजया सायुज्यं प्राप्यते ।

जपयोगः– शिवपञ्चाक्षरं स्थूलप्रणवरूपं ज्ञेयम् । पञ्चाक्षरजपेन नरः सर्वसिद्धिं लभेत । प्रणवेनादिसंयुक्तं पञ्चाक्षरं सदा जपेत् । पञ्चाक्षरजपारम्भनिमित्तं माघः भाद्रश्च विशिष्टौ कथितौ । एकवारं मिताशी नियतेन्द्रियः सहस्रजपमात्रेण शुद्धो भवेत् । शिवमनुस्मरन् पञ्चलक्षं पञ्चाक्षरं जपेत् । शुद्धकर्मकृत् नरः मनोरमे शुचौ देशे नियतः शुद्धमानसः सन् प्रातः कृष्णचतुर्दश्यां नित्यकर्म समाप्य पञ्चाक्षरीं विद्यां जपेत् । सपत्नीकान् शैवब्राह्मणान् वरयेत् । एकं सांबमूर्त्तिकं गुरुवरं च वरयेत् । ईशानम् अथवा अघोरं वामदेवम् अथवा सद्योजातम् एतादृशान् पञ्चैव शिवभक्तान् द्विजोत्तमान् वरयेत ।

ततो पूजाद्रव्याणि सम्पाद्य शिवपूजां समारभेत् । विधिवत् शिवपूजां कृत्वा होमं समारभेत् । होमान्ते गुरवे गोमिथुनं दक्षिणा देया । ईशानादिस्वरूपाणां तेषां ब्राह्मणानां पत्सिक्ततोयेन स्वशिरः स्नानंमाचरेत् । तेभ्यः दशाङ्गमन्नं दद्यात् । पराबुद्ध्या गुरो पत्नी अर्चनीया । परान्नेन तान् सर्वान् सम्पूज्य वस्त्रादिकं समर्पयेत् । ततः बलिदानं कृत्वा भूरिभोजनमाचरेत् । अन्ते देवेशं सम्प्रार्थ्य तावत् जपं समापयेत् ।

बन्धमोक्षरूप-शिवलिङ्ग-माहात्म्यम्—

प्रकृत्याद्यष्टबन्धेन बद्धः आत्मा जीवसंज्ञां लभते । प्रकृत्यादि अष्टबन्धेभ्यो निर्मुक्त आत्मा मुक्त उच्यते । अग्रे प्रकृतिः, ततो बुद्धिः, ततो गुणात्मकाऽहङ्कारः, पञ्चतन्मात्राणि चैतत् प्रकृत्या-द्यष्टकं विदुः । प्रकृत्याद्यष्टजः देहः । देहजं कर्म उच्यते ।

पुनश्च कर्मजो देहः । एवं प्रकारेण जन्मकर्म पुनः पुनः प्रचलति ।

स्थूलं, सूक्ष्मं तथा कारणभेदेन शरीरं त्रिविधम् । स्थूलं क्रियात्मकं प्रोक्तम् । इन्द्रियभोगदं सूक्ष्मं तथा आत्मभोगार्थं कारणशरीरमुद्दिष्टमिति निरूपितम् । जीवः कर्मानुसारतः पुण्यपापैः कर्मभिः सुखं दुःखं फलमश्नुते । कर्मरज्ज्वाबद्धो जीवः पुनः पुनः चक्रवद् भ्राम्यते । तस्मात् चक्रभ्रमनिवृत्त्यर्थं चक्रकर्त्तारमीडयेत् । यतः महेशः प्रकृतेः परतः तिष्ठति, स प्रकृतिं बालो जलं यथा पिबति अथवा वमति तथा वशीकृत्य अधितिष्ठति ।

सर्वं वशीकृतं यस्मात् तस्माच्छिव इति स्मृतः ।

शिव एव हि सर्वज्ञः परिपूर्णश्च निःस्पृहः ।।

(शि.पु. १/१८/११)

अतः शिवप्रसादेन प्रकृत्यादि वशं भवेत् । शिवप्रसादलाभार्थं शिवमेव प्रपूजयेत् । शिवभक्तजनः लिङ्गे बेरे च शिवमुद्दिश्य कायेन मनसा वाचा धनेनापि प्रपूजयेत् । पूजया हि प्रकृतेः परमः शिवः प्रसादं कुरुते । शिवप्रसादार्थं शिवक्रिया शिवतपः शिवमन्त्रजपः शिवज्ञानं शिवध्यानञ्च उत्तरोत्तरमभ्यसेत् ।

लिङ्गभेदः—

लिङ्गानां च क्रमं वक्ष्ये यथावच्छृणुत द्विजाः ।

तदेव लिङ्गं प्रथमं प्रणवं सार्वकालिकम् ।।

सूक्ष्मप्रणवरूपं हि सूक्ष्मरूपं तु निष्कलम् ।

स्थूललिङ्गं हि सकलं प्रपञ्चाक्षरमुच्यते ।।

स्वयम्भूलिङ्गं प्रथमं विन्दुलिङ्गं द्वितीयकम् ।

प्रतिष्ठितं चरं चैव गुरुलिङ्गं तु पञ्चमम् ।।

(१/१८/२७,२८,३१)

स्थावराङ्कुरवद् भूमिमुद्दिश्य व्यक्तं स्वयंभूतं जातमिति स्वयंभूलिङ्गं कथितम् । तल्लिङ्गपूजया ज्ञानं स्वयमेव प्रवर्द्धते । सुवर्णरजतादौ पृथिव्याम् अथवा स्थण्डिले शुद्धप्रणवमन्त्रकं यन्त्रलिङ्गं समालिख्य प्रतिष्ठाऽऽवाहनं चरेत् । तदेव लिङ्गं बिन्दुनादमयं लिङ्गं कथ्यते । एतद्धि भावनामयं लिङ्गमस्ति । यत्र विश्वासः विद्यते तल्लिङ्गं फलदायकं

भवेत् । शुद्धभावनया स्थापितं लिङ्गं पौरुषं प्राकृतञ्च लिङ्गं कथ्यते । देवैः ऋषिभिः आत्मसिद्ध्यर्थं शुद्धभावनया स्थापितं लिङ्गम् उत्तमलिङ्गमस्ति । तल्लिङ्गं पौरुषं प्रतिष्ठितञ्च लिङ्गंकथ्यते । तल्लिङ्गपूजनेन पौरुषेश्वर्यमाप्नुयात् । महद्भिः ब्राह्मणैः राजभिः महाधनैः नरैः शिल्पिना कल्पितं मन्त्रेण स्थापितं च लिङ्गं सम्पूज्य ऐश्वर्यं भोगं च प्राप्नुयात् । तल्लिङ्गं प्राकृतं प्रतिष्ठितञ्च लिङ्गं कथ्यते । नाभिः जिह्वा नासाग्रशिखा-क्रमात् कट्यादिषु युक्तं लिङ्गम् आध्यात्मिकं चरञ्च लिङ्गं कथ्यते ।

चरलिङ्गेषु रसलिङ्गं ब्राह्मणानां कृते सर्वाभीष्टप्रदं भवेत् । क्षत्रियाणां कृते बाणलिङ्गं महाराज्यप्रदं शुभं चास्ति । वैश्यानां कृते स्वर्णलिङ्गं धनदमस्ति । शूद्राणां कृते शिलालिङ्गं महाशुद्धिकरं शुभदञ्चास्ति । स्फाटिकं वाणलिङ्गं सर्वेषां सर्वकामदमस्ति । अन्यदीयं लिङ्गं पूजायां न निषिद्ध्यते । निवृत्तानां विधवानां कृते रसलिङ्गं, सधवास्त्रीणां कृते पार्थिवलिङ्गञ्च विशिष्यते । शिवपूजाविषये योग्यमुपदेशं गृहीत्वा अभिषेकात् शाल्यन्नं निवेदनं यावत् सर्वं पूजाविधानमनुसृत्य शिवं पूजयेत् । पूजान्ते लिङ्गं सम्पूटे संस्थाप्य पृथग् गृहे स्थापयेत् । निवृत्तानां कृते सूक्ष्मं लिङ्गं विशिष्यते । सूक्ष्मं लिङ्गं विभूतिभिः अर्चयेत् विभूतिञ्च निवेदयेत् । ज्ञानयुक्तगुरोः शरीरं गुरुलिङ्गं भवेत् । गुरुशुश्रूषणं तु गुरुलिङ्गस्य पूजा भवेत् । गुरुपूजायाः महत्त्वं यथा विद्येश्वरसंहितायाम्–

गुरुपूजैव पूजा स्याच्छिवस्य परमात्मनः ।
गुरुशेषं तु यत्सर्वमात्मशुद्धिकरं भवेत् ।।

गुरोः शेषः शिवोच्छिष्टजलमन्त्रादिनिर्मितम् ।

शिष्याणां शिवभक्तानां ग्राह्यं भोज्यं भवेद् द्विजाः ।।

इत्थं वर्णानुसारतः सौविध्यानुसारतः शक्त्यनुसारतः शिवलिङ्गं प्रतिष्ठापयेत् । षोडशोपचारैश्च पूजयेत् । पूजान्ते प्रदक्षिणं नमस्कारं च कुर्यात् । प्रदक्षिणनमस्कारौ शिवस्यातिप्रियौ विद्यात् । प्रदक्षिणनमस्कारैः शिवपूजा फलप्रदा भवेत् । शिवपूजापरो नरः मौनी सत्यादिगुणसंयुतः क्रिया-तपो-जप-ज्ञान-ध्यानेष्वेकैकमाचरेत् ।

—★—

पञ्चमपरिच्छेदः

शिवपुराणस्य विद्येश्वरसंहितायां शिवतत्त्वं बहुभावेन निरुपितं वर्त्तते । शैवतत्त्वस्य प्रमुखविषया अत्र चर्च्चिता सन्ति । वैदिकपुराणोक्तविधिना शिवपूजनं शिवभक्तानां कृते अतीव महत्त्वपूर्णं विद्यते । भस्मतत्त्वे भस्मभेदः, भस्मधारणविधिः भस्ममाहात्म्यञ्च विद्येश्वरसंहितायाः निजस्वं वैशिष्ट्यमभिव्यञ्जयति । रुद्राक्षस्य सम्पूर्णं विवरणम् अत्रैव प्रदत्तमस्ति । रुद्राक्षधारणविधिः, रुद्राक्षभेदाः रुद्राक्षमाहात्म्यं च शैवतत्त्वस्य महत्त्वं सूचयति । शिवनैवेद्यस्य, विल्वपत्रस्य, शिवनाम्नश्च माहात्म्यमत्र सुष्ठु निरूपितमस्ति ।

पौराणिकोत्तमः सूतदेवः अस्यां संहितायां वैदिकेन तथा पुराणोक्तविधिना शिवलिङ्ग-पूजनमवर्णयत् । तेनोक्तमार्गेण शिवपूजनं भक्तानां कृते भक्तिमुक्तिप्रदायकमस्ति । भस्मशिवा-त्मकस्याग्नेः वीर्यं कथितम् । य भस्मसद्भावं ज्ञात्वा भस्मना स्नाति, स मृत्युपाशात् प्रमुच्यते । रुद्राक्षः शिवस्य प्रियतम वस्तु अस्ति यस्य दर्शनात्स्पर्शनाज्जाप्यात्सर्वपापः नश्यति । शिवनैवेद्यं दृष्ट्वा पापानि दूरतः यान्ति । शिवनैवेद्यभक्षणेन शिवसायुज्यं प्राप्नुयात् । बिल्ववृक्षः महादेव-स्वरूपोऽस्ति । बिल्वमूले लिङ्गरूपिणं महात्मानं महादेवं यः पूजयति, स ध्रुवं शिवं प्राप्नुयात् । परमेश्वरशिवस्य नाम सर्वपापहरं महापातक-नाशनञ्च । शिवनामोच्चारणेन सर्वाणि पापानि नश्यन्ति । शिवलिङ्गपूजनं विना अन्यदेवार्च्चनं फलदायकं नास्ति ।

परन्तु संख्यानुसारं पार्थिवलिङ्गपूजनम् अधिकं फलदायकं भवति ।

वैदिकपुराणोक्तविधिना पार्थिवपूजनविधानम्–

पौराणिकोत्तमः सूतदेवः शिवभक्तानां कृते वैदिकं शिवपूजनविधानं निम्नोक्तप्रकारमवर्णयत् । तेनोक्तं यत् वैदिकेन मार्गेण शिवपूजनं भुक्तिमुक्तिप्रदायकमस्ति । वैदिकशाखासूत्रानुसारं स्नात्वा यथाविधि संध्यां कृत्वा ब्रह्मयज्ञं विधाय आदौ तर्पणमाचरेत् । तदनन्तरं सकलं नैतिकं विधाय पुनश्च भस्मरुद्राक्षञ्च धारयित्वा परया भक्त्या उत्तमं पार्थिवं लिङ्गं पूजयेत् । नदीतीरे, तडागे, पर्वते, कानने, शिवालये अथवा शुचौ देशे पार्थिवार्चापूजनं विधीयते । शुद्धप्रदेशसम्भूतां मृदं यत्नत आहृत्य द्विजाः सावधानतया शिवलिङ्गं प्रकल्पयेयुः । विप्रे गौरा क्षत्रिये शोणा वैश्ये पीतवर्णका शुद्रे च कृष्णा अर्चा फलदायकाऽस्ति । लिङ्गनिर्माणार्थं मृत्तिकां संगृह्य अतीव शुभदेशे तां स्थापयेत् । मृत्तिकां जलेन संशोध्य शनैः शनैः पिण्डीकृत्य वैदिकमार्गतः शुभं लिङ्गं स्थापयेत् ।

भुक्तिमुक्तिफलाप्तये ततो भक्त्या संपूजयेत् । 'नमः शिवाय' मन्त्रेण अर्चनद्रव्यं प्रोक्षयेत् । 'भूरसीति' मन्त्रेण क्षेत्रसिद्धिं प्रकारयेत् । 'आपोऽस्मानिति' मन्त्रेण जलसंस्कारमाचरेत् । 'नमस्ते रुद्रः' इति मन्त्रेण फाटिकाबन्धं कुर्यात् । 'सम्भवाय नमः' मन्त्रेण क्षेत्रशुद्धिं प्रकारयेत् । 'नमः पूर्वेण' इति मन्त्रेण पञ्चामृतस्यापि प्रोक्षणं कुर्यात् । 'नमो नीलग्रीवाय' तथा च 'नमः पूर्वेण' मन्त्रेण शङ्करलिङ्गस्य प्रतिष्ठापनं कुर्यात् । 'एतत्ते रुद्राय' मन्त्रतः रमणीयम् आसनं दद्यात् । 'मा नो महान्तमिति'

मन्त्रेणावाहनं चरेत् । 'या ते रुद्रेण' मन्त्रेण उपवेशनम् सञ्चरेत् । 'यामिषुमिति मन्त्रेण शिवस्य न्यासं कुर्यात् । 'अध्येवोच'दिति मन्त्रेण प्रेम्णा अधिवासम् आचरेत् । 'असौ जीव' इति मन्त्रेण देवतान्यासमाचरेत् । 'असौ योऽवसर्पति' मन्त्रेण उपसर्पणमाचरेत् । 'नमोऽस्तु नीलग्रीवाय' इत्युक्त्वा मनुना पाद्यमाहरेत् । रुद्रगायत्र्या अर्घ्यं, त्र्यम्बकेणाचमनं कुर्यात् । 'पयः पृथिव्याम्' इति मन्त्रेण दुग्धस्नानं, 'दधिक्राब्णो मन्त्रेण दधिस्नानं, 'घृतं याव' मन्त्रेण घृतस्नानं, 'मधुवाता', 'मधुनक्तं', 'मधुमान्नम्' इति मन्त्रं पठित्वा पञ्चामृतस्नानमाचरेत् । अथवा पाद्यमन्त्रेण पञ्चामृतस्नानं समाचरेत् । 'मा न स्तोके' इति मन्त्रेण कटिबन्धनं समर्पयेत् । 'नमो धृष्णवे' इति मन्त्रमुच्चार्य उत्तरीयं धापयेत् ।'या ते हेतिरिति' मन्त्रेण वेदज्ञः वस्त्रं समर्पयेत् । नमः श्वभ्यः इति मन्त्रेण गन्धं, नमस्तक्षभ्येन अक्षतं समर्पयेत् । 'नमः पार्यायमन्त्रेण पुष्पं, नमः पर्णाय मन्त्रेण विल्वपत्रञ्च समर्पयेत् । नमः कपर्दिने मन्त्रेण धूपं तथा नमऽऽशवे मन्त्रेण दीपं दद्यात् । 'नमो ज्येष्ठाय' मन्त्रेण नैवेद्यं त्र्यम्बकं यजामहे' मन्त्रं पठित्वा चाचमनं कुर्यात् । 'नमो रुद्राय' मन्त्रेण फलं तथा 'नमो व्रज्याय' मन्त्रेण शिवाय सर्वं समर्पयेत् । 'मा नो महान्तम्', मा न स्तोके तनये, इमे मन्त्रौ पठित्वा एकादशाक्षतैः रुद्रान् प्रपूजयेत् । हिरण्यगर्भमन्त्रं पठित्वा दक्षिणां समर्पयेत् । देवस्य त्वेति मन्त्रेण अभिषेकं चरेत् । शम्भोः दीपमन्त्रेण नीराजनविधिं चरेत् । 'नमो रुद्राय' इत्युक्त्वा पुष्पाञ्जलिं चरेत् । 'मा नो महान्तमिति' प्रदक्षिणां चरेत् । मा न स्तोकेति मन्त्रेण साष्टाङ्गं प्रणमेत् । 'एष ते' मन्त्रेण शिवमुद्रां प्रदर्शयेत् । 'नमो गोभ्य' मन्त्रेण धेनुमुद्रां दर्शयेत् । अथ पञ्चमुद्राः प्रदर्श्याः । शतरुद्रीयमन्त्रेण वेदविचक्षणः जपेत् । ततः पञ्चाङ्गपारुं कुर्यात् । 'देव गात्विति' शम्भोविसर्जनं कुर्यात् ।

ततः सूतदेवः शिवपूजायाः विधिं समासतः कथितवान् । तेनोक्तं यत्

'सद्योजातं प्रपद्यामि' इति मन्त्रेण मृत्तिकामाहरेत् । वामदेवाय नमः इति मन्त्रेण जलप्रक्षेपमाचरेत् । अघोरेण मन्त्रेण लिङ्गनिर्माणमाचरेत् । तत्पुरुषाय मन्त्रेणाह्वानं कुर्यात् । वेदिकायाम् ईशानमन्त्रेण हरम् संयोजयेत् । अन्यत् सर्वं विधानं सुधीः संक्षेपतः कुर्यात् ।

भस्मतत्त्वम्—

रुद्राग्निर्यत्पर वीर्यन्तद्भस्म परिकीर्त्तितम् ।

तस्मात्सर्वेषु कालेषु वीर्यवान्भस्मसंयुतः ।।

(शि.पु.पू. ३३/९१)

शैवमतानुसारम् इदं जगत् अग्निसोमात्मकम् अस्ति । रुद्रस्य तैजसी घोरा तनुः अग्निरित्युच्यते । अमृतमयः शान्तिकरी शाक्तः तनुः सोमेति अभिधीयते । तेजसः द्विविधा वृत्तिः, सूर्यात्मा अनलात्मिका च । तथैव रसवृत्तिश्च द्विविधा, सोमात्मा जलात्मिका च । विद्युदादिमयं तेजः, मधुरादिमयः रसः । तेजोरसविभेदैस्तु एतत् चराचरम् शिवेन धृतमस्ति । कदाचित् अग्निरूपः शिवश्चोर्ध्वं तिष्ठति । सोमरूपा शक्तिः अधः तिष्ठति । कदाचिच्च सोम ऊर्ध्वं तिष्ठति तथा अग्नि अधः ।

अग्निरुर्ध्वं जलत्येष यावत्सौम्यं परामृतम् ।

यावदग्न्यास्पदं सौम्यममृतं च स्त्रवत्यधः ।।

(शि.पु. ७.५.२८)

एवं प्रकारेण अग्निसोमात्मकाभ्यां शिवशक्तिभ्याम् इदं जगत् परिव्याप्तम् अस्ति । कदाचित् शिवाग्निना दग्ध्यम् इदं जगत् भस्मसात् भवति । अतः भस्म एव तस्य शिवात्मकस्याग्नेः वीर्यः कथितः ?

असकृच्चाग्निना दग्धं जगद्यभस्मसात्कृतम् ।

अग्नेर्वीर्यमिदं चाहुस्तद्वीर्यं भस्म यत्ततः ।।

(शि.पु. ७.५.२८)

इत्थं भस्मसद्भावं ज्ञात्वा यो भस्मना स्नाति, अग्निरित्यादिभिः मन्त्रै अभिमन्त्रितो भवति स मृत्युपाशात् प्रमुच्यते ।

भस्मभेदः—

श्रीशिवपुराणे भस्मभेदः सम्यक्तयोपस्थापितं विद्यते । तत्र लिखितं यत् महाभस्म स्वल्पभस्मभेदेन भस्म द्विविधम् । पुनश्च महाभस्म त्रिविधम् यथा- श्रौतं, स्मार्तं, लौकिकञ्च—

एकं ज्ञेयं महाभस्म द्वितीयं स्वल्पसंज्ञकम् ।

महाभस्म इति प्रोक्तं भस्मनानाविधं परम् ।।

तद्भस्म त्रिविधं प्रोक्तं श्रौतं स्मार्त्तं च लौकिकम् ।

भस्मैव स्वल्पसंज्ञं हि बहुधा परिकीर्त्तितम् ।।

(शि.पु. १/२४/२-३)

द्विजानां कृते श्रौतं तथा स्मार्त्तं भस्म धारणीयम् । अन्येषां सर्वेषां कृते लौकिकं भस्मधारणं विहितम् । द्विजानां कृते मन्त्रतः भस्मधारणं ग्राह्यम् । अन्येषां कृते मन्त्रवर्जितभस्मधारणं विहितमस्ति । स्वल्पभस्म अपि बहुधा कथितम् । परन्तु विद्येश्वरसंहितायां स्वल्पभस्मभेदः न कथितः ।

दग्धगोमयसम्भवं भस्म आग्नेयभस्ममुच्यते । तदपि त्रिपुण्ड्रस्य द्रव्यमित्युक्तम् । अग्निहोत्रोत्थितं भस्म मनीषिभिः सदैव ग्राह्यम् । त्रिपुण्ड्रस्य धारणे

अन्ययज्ञोत्थितं भस्म अपि युक्तमस्ति । जाबालोपनिषद्गतैः अग्निरित्यादिभिः सप्तभिः मन्त्रैः सजलेन भस्मना धूलनं कार्यम् । जावालैः वर्णानामाश्रमाणां मन्त्रतः त्रिपुण्ड्रोद्धूलनम् आदरेण प्रोक्तम् ।

मोक्षार्थी प्रमादादपि भस्मना उद्धूलनं तथा तिर्यक् त्रिपुण्ड्रकं न त्यजेत् । शिवेन विष्णुना चैव तिर्यक् त्रिपुण्ड्रं धृतमस्ति । उमादेव्या लक्ष्मीदेव्या तथा अन्याभिश्च देवीभिः त्रिपुण्ड्रं नित्यशः धारणीयमस्ति । ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यै शूद्रैः तथा अन्यैः वर्णसङ्करजातिभिश्च उद्धूलनं त्रिपुण्ड्रधारणस्य विधानञ्च विहितमस्ति ।

उद्धूलनं त्रिपुण्ड्रं श्रद्धया ये धारयन्ति ते सर्वपापेभ्यः मुच्यन्ते । परन्तु तदपि श्रद्धया ये नाचरन्ति तेषां कोटिजन्मभिः संसारात् मुक्तिः नास्ति । शतकोटिकल्पैरपि तेषां शिवज्ञानं न भवति । ते च महापातकैः युक्ताः भवन्तीति शास्त्रीयनिर्णयः विद्यते । शर्वद्वेषात् महापातकयुक्तानां तेषां सर्वमाचरितं विपरीतफलाय भवति ।

भस्ममाहात्म्यम्—

शिवाग्निकार्यः कृत्वा आत्मवित् नरः भस्मना स्पृष्टः सन् सर्वपापैः मुच्यते । यः सितेन भस्मना त्रिसन्ध्यं त्रिपुण्ड्रकं कुर्यात् स सर्वपापविनिर्मुक्तः सन् शिवेन सह मोदते । भस्मना स्नानं न कृत्वा षडक्षरं मन्त्रं न जपेत् । विधिना भस्मना त्रिपुण्ड्रं रचयित्वा तु जपेत् ।

अदयो वाधमो वापि सर्वपापान्वितोऽपि वा ।
उषः पापान्वितो वापि मुर्खा वा पतितोऽपि वा ।।
यस्मिन्देशे वसेन्नित्यं भूतिशासनसंयुतः ।

सर्वतीर्थैश्चक्रतुभिः सान्निध्यं क्रियते सदा ।।

(१/२४/२३-२४)

त्रिपुण्ड्रयुक्तः मनुष्यः सर्वैः सुरासुरैः पूज्यः भवति । पापान्वितः मनुष्योऽपि त्रिपुण्ड्रधारणेन यदा मुक्तिं प्राप्नोति तदा किं पुनः श्रद्धयायुतः शुद्धात्मा ? यस्मिन् देशे भूतिशासनसंयुतः शिवज्ञानि तिष्ठति तस्मिन् स्थाने तीर्थाः समागताः भवन्ति । अत्र बहुना उक्तेन किम् ? बुधैः सदा भस्म धार्यम् । लिङ्गार्चनञ्च सदा कार्यम् । पुनश्च षडक्षरः मन्त्रः जप्यः । ब्रह्मणा विष्णुना अथवा रुद्रेण भस्मधारणमाहात्म्यं परिभाषितुं न शक्यम् । वर्णाश्रमाचारलुप्तः पापीजनोऽपि त्रिपुण्ड्रधारणात् मुच्यते । ये मानवाः भस्मधारणं त्यक्त्वा कर्म कुर्वन्ति तेषां जन्मकोटिभिः संसारात् मुक्तिः नास्ति । मानस्तोकेन मन्त्रेण मन्त्रितं भस्म ब्राह्मणक्षत्रियश्च प्रोक्तेषु अङ्गेषु भक्तिपूर्वकं धारयेत् । वैश्यस्त्र्यम्बकेन तथा शुद्रः पञ्चाक्षरेणाभिमन्त्रितं भस्म धारयेत् । विधवास्त्रीणां कृते भस्मधारणविधिः शूद्रवत् कथितः ।

पञ्चब्रह्मादिमनुभिः गृहस्थस्य त्रिपुण्ड्रविधिः विहितः । त्रियंबकेन मनुना ब्रह्मचारिणः त्रिपुण्ड्रंधारणं) विधीयते । अधोरेण मनुना विपिनस्थस्य विधिः निरूपितः । यतिस्तु प्रणवेन एव त्रिपुण्ड्रादीनि कारयेत् । भस्मधारणं सर्ववर्णैः न त्याज्यम् । भस्मधारणस्य माहात्म्यं यथा श्रीशिवपुराणे—

भस्मस्नानेन यावंतः कणाः स्वाङ्गे प्रतिष्ठिताः ।

तावन्ति शिवलिङ्गानि तनौधत्ते हि धारकः ।।

ब्राह्मणाः क्षत्रियावैश्याः शूद्राश्चापि च संकराः ।

स्त्रियोथविधवाबाला: प्राप्ता: पाखण्डिकास्तथा ।।

ब्रह्मचारी गृही वन्य: संन्यासी वा व्रती तथा ।

नार्यो भस्मत्रिपुण्ड्रकामुक्ताएवनसंशय: ।।

(१/२४/३९-४१)

गृही-वनी-पति-यति वर्णसंकरश्चैते भस्मधारणं विना अल्पमपि अन्नं न अश्नीयात् । ये त्रिपुण्ड्रं निन्दन्ति प्रकारान्तरे ते अपि शिवनिन्दका: भवन्ति । अत: भस्मरहितं भालं तथा शिवालयविरहितं ग्रामं धिक् । तथा च निशार्चनं जन्म तथा अशिवाश्रयां विद्याञ्च धिक् । ये त्रिजगतामाधारभूतं महेश्वरं निन्दन्ति तेषां दर्शने दोष:, ये त्रिपुण्ड्रं निन्दन्ति तेषां दर्शने अपि दोष: कथित: । य: भस्मना विधिपूर्वकं त्रिपुण्ड्र कुरुते स महापातकसंघातै: उपपातकैश्च मुच्यते । ब्रह्मचारी, गृहस्थ:, वानप्रस्थ: यति:, ब्राह्मण:, क्षत्रिय:, वैश्य:, शूद्र: अथवा पतिताधमा: एते सर्वे त्रिपुण्ड्रधारणेन शुद्धा: भवन्ति । त्रिपुण्ड्रस्य धारणात् स्त्रीगोहत्यादिपातकै: लिप्त: नर: सद्य एव विमुच्यते । कथ्यते च–

रुद्राक्षं यस्य गात्रेषु ललाटे च त्रिपुण्ड्रकम् ।

स चाण्डालोपि संपूज्यस्सर्ववर्णोत्तमोत्तम: ।।

शैवकैवल्यहेतव: कोटिशो मन्त्रा: अन्यदेवानां च ये सौख्यकरा मन्त्रा: ते सर्वे मन्त्रा: त्रिपुण्ड्रकधारिण: वश्या: भवन्ति । त्रिपुण्ड्रकृत् सहस्रपूर्वजानानां तथा सहस्रजनयिष्यतां स्ववंशजानां ज्ञातीनाञ्च उद्धार: करोति । स च त्रिपुण्ड्रकृत् इह अखिलान् भोगान् भुङ्क्त्वा जीवितान्ते मरणं प्रपद्यते । मरणानन्तरं दिव्यं स्वर्गसुखं भुङ्क्त्वा अन्ते शिवलोकं गच्छति ।

श्राद्धे होमे यज्ञे जपे होमे वैश्वदेवे सुरार्चने ।

धृतत्रिपुण्ड्रः पूतात्मा मृत्युं जयति मानवः ।।

सर्वतीर्थेषु यत्पुण्यं सर्वतीर्थेषु यत्फलम् ।

तत्फलसमवाप्नोति भस्मस्नानकरोनरः ।।

भस्मस्नानं परं तीर्थं गङ्गास्नानं दिने दिने ।

भस्मरूपी शिवः साक्षाद्भस्म त्रैलोक्यपावनम् ।।

(१/२३/७५,७८)

भस्मधारणविधिः—

श्रीशिवपुराणे विद्येश्वरसंहितायां भस्मधारणस्य विधिः सम्यक्तया वर्णितं विद्यते । तत्र लिखितं यत् भस्मधारणार्थं ललाटादिषु तिस्त्ररेखा भवन्ति । भ्रुवोर्मध्यं समारभ्य यावत् भ्रुव अन्तो भवेत् तावत् प्रमाणं संधार्यं ललाटे त्रिपुण्ड्रकं भवेत् । मध्यमेनामिकाङ्गुल्यामध्ये प्रतिलोमतः अङ्गुष्ठेन कृता रेखा त्रिपुण्ड्राख्याभिधीयते । तिसृभिः मध्यङ्गुलिभिः यत्नतः भस्मरादाय त्रिपुण्ड्रः भक्त्या धारयेत् । त्रिपुण्ड्रधारणस्थानं तत्र एवं निरूपितमस्ति यत्–

द्वात्रिंत्स्थानकेवार्द्धषोडशस्थानकेपि च ।

अष्टस्थाने तथा चैवं पञ्चस्थानेऽपि नान्यसेत् ।।

उत्तमाङ्गे ललाटे च कर्णयोनेत्रयोस्तथा ।

नासावक्त्रगलेष्वेवंहस्तद्वयः अतः परम् ।।

कुर्परेमणिबंधे च हृदये पार्श्वयोद्वयोः ।

नाभौमुष्कद्वये चैव मूर्वोर्गुल्फे च जानुनि ।।

जङ्घद्वये पदद्वन्द्वे द्वात्रिंशस्थानमुत्तमम् ।।

(१/२४/९७,९९)

त्रिपुण्ड्रं द्वात्रिंशत्स्थानेषु, षोडशस्थानेषु, अष्टस्थानेषु, पञ्चस्थानेषु वा कुर्यात् । देशकालाद्यपेक्षया भस्मवित् जनाः भस्मधारणे स्थानपञ्चकं मुख्यमिति प्राहुः । तद्यथा–

अथवा मस्तकं बाहुहृदयं नाभिरेव च ।

पञ्चस्थानान्यमून्याहुधारणे भस्मविज्जनाः ।।

यथासम्भवं भस्मधारणं कुर्यात् । उद्धूलने यदि असमर्थः तर्हि त्रिपुण्ड्रकं कुर्यात् । नमः शिवाय इति उक्त्वा ललाटे, ईशानाभ्यां नमः इति उक्त्वा पार्श्वयोः त्रिपुण्ड्रकं कुर्यात् । वीजाभ्यां नम इत्युक्त्वा अधप्रकोष्ठयोः त्रिपुण्ड्रं धारयेत् । पितृभ्यामुमेशाभ्याम् उक्त्वा उपरि, भीमायेति उक्त्वा ततः शिरसः तथा पश्चिमे कारयेत् ।

रुद्राक्षतत्त्वम्—

परमपावनं रुद्राक्षं शिवस्य प्रियतमं वस्तु अस्ति यस्य दर्शनात्स्पर्शनाज्जाप्यात्सर्वपापः नश्यति । रुद्राक्षस्योत्पत्ति तथा माहात्म्यविषये शिवपुराणे वर्णितं यत् पुरा भक्तानां हितकाम्यया तपसा परमेश्वर शिवस्य दिव्यवर्षसहस्राणि व्यतीतानि अभवन् । ततः तेन चक्षुरुन्मीलितम् । तदा तस्य चारुचक्षुर्भ्यां जलविन्दवः अपतन् । ते अश्रुविन्दवः पतित्वा रुद्राक्षसंज्ञकाः वृक्षाः अभवन् । भक्तानुग्रहकारणात् तस्य परमेश्वरस्य अश्रुविन्दवः रुद्राक्षवृक्षत्वं प्राप्ताः । ते वृक्षाश्च मथुरायामंयोध्यायामलकायां, मलये, सह्याद्रौ, काश्यां तथा अन्येषु च स्थलेषु सम्भूताः

अभवन् । जातिधर्मवर्णनिर्विशेषेण सर्वे रुद्राक्षं धारयितुं समर्थाः सन्ति । परन्तु वर्णानुसारं रुद्राक्षधारणं श्रेयस्करं विद्यते । ब्राह्मणानां कृते श्वेतवर्णरुद्राक्षं, क्षत्रियाणां कृते रक्तवर्णरुद्राक्षं, वैश्यानां कृते पीतवर्णरुद्राक्षं तथा शूद्राणां कृते कृष्णवर्णं रुद्राक्षम् उपादेयमस्ति । रुद्राक्षाणां मध्ये धात्रीफलप्रमाणं रुद्राक्षं श्रेष्ठं विद्यते । वदरीफलप्रमाणं रुद्राक्षं मध्यमफलदायकमस्ति । चणकमात्रं तद् रुद्राक्षम् अधमं परिगण्यते । धात्रीफलप्रमाणं रुद्राक्षं सर्वारिष्टविनाशनमस्ति । गुञ्जाफलसदृशं तत्सर्वार्थफलप्रदमस्ति । रुद्राक्षं यथायथा लघु स्यात् तथाधिकफलप्रदं भवति । पापनाशनहेतवे रुद्राक्षधारणं कुर्यात् । रुद्राक्षमालिका यथा शुभदा अन्या मालिका न तथा । रुद्राक्षाः भुक्तिमुक्तिप्रदाः कामदाश्च सन्ति ।

कृमिदुष्टं, छिन्नभिन्नं, कण्टकैर्हीनं, व्रणयुक्तमवृत्तं च रुद्राक्षं वर्जयेत् । स्वयमेव कृतद्वारं रुद्राक्षम् उत्तमं, यत्नेन कृतद्वारं रुद्राक्षं मध्यमं कथ्यते ।

रुद्राक्षधारणविधिः—

रुद्राक्षधारणप्राप्तं महापातकनाशनम् ।
रुद्रसंख्याशतं धृत्वा रुद्रोरूपो भवेन्नरः ।।
एकादशशतानीह धृत्वा यत्फलमाप्यते ।
तत्फलं शक्यते नैव वक्तुं वर्षशतैरपि ।।
शतार्द्धेनयुतेः पञ्चशतैर्वै मुकुटं मतम् ।
रुद्राक्षैर्विरचेत्सम्यग्भक्तिमाप्नुरुषो परः ।।
त्रिभिः शतैः षष्टियुक्तैस्त्रिरावृत्त्या तथा पुनः ।

रुद्राक्षैरुपवीतं च निर्मीयाद्भक्तितत्पर: ।। (१/२५/२४-२७)

शिखायां रुद्राक्षत्रयं धारयेत् । कर्णयो: षट् च षट् च रुद्राक्षा: धारणीया: । कण्ठे एकोत्तरशतं वाह्वो: रुद्रसंख्यका: रुद्राक्षा: धारणीया: । कूर्परद्धारयो: मणिबन्धे तथा उपवीते त्रय धार्यम् । कटौ पञ्च धारयेत् । एतत्संख्याका: रुद्राक्षा: येन धृता: भवन्ति स एव नर: महेशवत् प्रणम्य: स्तुत्य भवति ।

शतादिकसहस्रस्य विधिरेष प्रकीर्त्तित: ।

तदभावे प्रकारोऽन्य: शुभ: संप्रोच्यते मया ।।३ ३

शतादिकसहस्ररुद्राक्षाभावे शिखायामेकरुद्राक्षं शिरसा च त्रिंशत् वहेत् । पञ्चाशच्च गले दध्यात् । वाह्वो: षोडश: षोडश: धारयेत् । मणिबन्धे द्वादश:, द्वयो: स्कन्धयो: पञ्चशतं वहेत् । अष्टोत्तरशतैर्माल्य-मुपवीतं प्रकल्पयेत् । ३ ५ । एवं सहस्ररुद्राक्षान् य: दृढव्रत: धारयेत् तं सर्वे सुरा: नमन्ति । तदभावे अपि शिखायाम् एकं रुद्राक्षं मस्तके चत्वारिंशत्, कण्ठदेशे द्वात्रिंशत्, वक्षसि अष्टोत्तर शतं रुद्राक्षं धारयेत् । एकैकं कर्णयो: षट् षट् बाह्वो:, षोडश षोडश करदेशे धारयेत् । एतान् रुद्राक्षान् ये नरे धारयति सोऽपि शिववत् पूजनीयश्च वन्दनीय: भवति ।

मन्त्रोच्चारणपूर्वकं रुद्राक्षं धारयेत् । ईशान-मन्त्रेण शिरसि तत्पुरुषेण कर्णे, अघोरेण मन्त्रेण गलदेशे, तेनैव मन्त्रेण हृद्देशे अपि रुद्राक्षं धारयेत् । अघोरबीजमन्त्रेण करयो: रुद्राक्षं धारयेत् । वामदेवमन्त्रेण उदरे रुद्राक्षं धारयेत् । तद्यथा संहितायाम्–

पञ्चरङ्गभिरङ्गश्च त्रिमालां पञ्चसप्त च ।

अथवा मूलमन्त्रेण सर्वानिक्षांन्तु धारयेत् ।। (शि.पु.१/२५/३३)

रुद्राक्षधारणसमये मद्यं मांसं लशुनं पलाण्डुं तथा शिग्रुं वर्जयेत् । ततः श्लेष्मान्तकं विड्वराहं भक्षणे वर्जयेत् । सर्वाश्रमाणां वर्णानां स्त्रीशूद्राणां शिवाज्ञया यतीनां च प्रणवेन रुद्राक्षाः धारणीयाः ।

रुद्राक्षभेदः—

एकवक्त्ररुद्राक्षः साक्षात् शिवस्वरूपो भुक्तिमुक्तिफलप्रदश्च । तस्य दर्शनमात्रेण ब्रह्महत्या पापात् मुच्यते । लक्ष्मी वर्द्धते । विघ्नाः दूरीभूताः भवन्ति । द्विवक्त्रः रुद्राक्षः देवदेवेशस्वरूपः सर्वकामफलप्रदश्च । स रुद्राक्षः गोहत्यापापं नाशयति । त्रिवक्त्रः रुद्राक्षः साक्षात् धनदः । तस्य प्रभावात् विद्याः सर्वे मनसि प्रतिष्ठिताः भवन्ति । चतुवक्त्रः रुद्राक्षः स्वयं ब्रह्म अस्ति । एष रुद्राक्षः नरहत्यां व्यपोहति । दर्शनात् स्पर्शनात् चतुर्वर्गफलप्रदः भवति । पञ्चवक्त्रः रुद्राक्षः साक्षात् कालाग्निरुद्रस्वरूपः सर्वमुक्तिप्रद-सर्वफलप्रदश्च । अगम्यागमनं तथा अभक्षभक्षणादि पापं रुद्राक्षस्यास्य धारणेन नश्यन्ति । षड्वक्त्र तु कार्त्तिकेयः । दक्षिणभुजे इमं रुद्राक्षं धारयेत् । अनेन ब्रह्महत्यादिकैः पापैः मुच्यन्ते । सप्तवक्त्ररुद्राक्षस्य नाम अनङ्गः । तस्य धारणात् दरिद्रोऽपि ईश्वरो भवेत् । अष्टवक्त्रः रुद्राक्षः नामतः वसुमूर्त्तिभैरवः । तस्य धारणात् अल्पायुः पूर्णायु भवति । नववक्त्रः रुद्रांक्षः कपिलमुनिः स्मृतः । नवरूपामहेश्वरी तदधिष्ठात्री अस्ति । भक्तितत्परः सन् तद् रुद्राक्षं वामहस्ते धारयेत् ।

शिवनैवेद्यमाहात्म्यम्—

शुचिः शुद्धो दृढनिश्चयः शिवभक्तः शिवनैवेद्यं भक्षयेत् । अग्राह्यभावनाञ्च त्यजेत् । शिवनैवेद्यं दृष्ट्वा पापानि दूरतः यान्ति । यागसहस्रेण अथवा अर्वुदयागैरलम्

। शिवनैवेद्यभक्षणेन शिवसायुज्यमाप्नुयात् । शिवनैवेद्यप्रचारेऽपि महत् पुण्यं प्रजायते । आगतं शिवनैवेद्यं शिरसा मुदा गृहीत्वा शिवस्मरणपूर्वकं प्रयत्नेन भक्षणीयम् । यस्य शिवनैवेद्यग्रहणे इच्छा न जायते, स पापिष्ठो नरकं गच्छति । शिवदीक्षान्वितो भक्तः सर्वेषामपि लिङ्गानां नैवेद्यं भक्षयेत् । चन्द्रकान्तमणिनिर्मितम् अथवा स्वर्णरूप्यादिनिर्मितानां लिङ्गानां नैवेद्यं शिवदीक्षायुक्तानां भक्तानां कृते भक्षणीयमस्ति । अन्यदीक्षान्वितानां शिवभक्तिरतानां नराणां शिवनैवेद्यभक्षणे नियमानि सन्ति । शालग्रामोद्भवे लिङ्गे, रसलिङ्गे, पाषाणे, रजते, स्वर्णे, सुरसिद्धप्रतिष्ठिते, काश्मीरे, स्फाटिके, रत्ने, सर्वज्योतिर्लिङ्गेषु नैवेद्यं चान्द्रायणसमं फलदायकमस्ति ।

ब्रह्मघ्नः शुचिर्भूत्वा यदि निर्माल्यं भक्षयेत् तदा तस्य सर्वपापं प्रणश्यति । यत्र चण्डाधिकारः अस्ति तद् मानवैः न भोक्तव्यम् । यत्र चण्डाधिकारः नास्ति तद् अवश्यं भक्तितः भोक्तव्यम् । वाणलिङ्गे, लौहे, सिद्धे तथा स्वयंभूलिङ्गे चण्डाधिकारो नास्ति । सर्वासु प्रतिमासु च चण्डाधिकारः न विद्यते । अग्राह्यं शिवनैवेद्यं यथा- पत्रं, पुष्पं, फलं, जलञ्च शालग्रामशिलासङ्गात् पवित्रतां याति । लिङ्गोपरिभागेस्थितं द्रव्यं तदग्राह्यमस्ति । परन्तु वाह्यतः लिङ्गस्पृष्टं नैवेद्यं सुपवित्रमस्ति । श्रीशिवपुराणे एवं नैवेद्यभक्षणमाहात्म्यं विधिश्च निरूपितं वर्त्तते ।

बिल्वपत्रमाहात्म्यम्—

महादेवस्वरूपो विल्ववृक्षो देवैरपि स्तुतो भवति । लोके यावति विख्यातानि पुण्यतीर्थानि सन्ति तानि सर्वाणि तीर्थानि विल्वमूले तिष्ठन्ति । बिल्वमूले लिङ्गरूपिणं महादेवं यः पुण्यात्मा पूजयति स ध्रुवं शिवं प्राप्नुयात् । विल्वमूले यः लिङ्गं जलैः

सिञ्चति स सर्वतीर्थस्नानफलं प्राप्नोति । यः विल्वमूलं गन्धपुष्पादिभिः पूजयति सः शिवलोकमवाप्नोति, तस्य सुखञ्च वर्द्धते । विल्वमूले यः दीपं प्रज्वालयति स तत्त्वज्ञानसम्पन्नो भवेत् । बिल्वशाखायाः नवपल्लवं गृहीत्वा यः शिवं पूजयति सः सर्वपापैः प्रमुच्यते । विल्वमूले यः शिवभक्तं भक्तितः भोजयेत् तस्य पुण्यं कोटिगुणितं भवेत् । तस्य दारिद्र्यं च दूरीभवेत् ।

शिवनाममाहात्म्यम्—

विभूतिर्यस्य नो भालेनांगेरुद्राक्षधारणम् ।
नास्ये शिवमयीवाणीं तं त्यजेदधमं यथा ।।(१/२२/१३)

परमेश्वरशिवस्य नाममाहात्म्यं सर्वपापहरं महापात-कनाशनञ्च । शिवनामोच्चारणेन ब्रह्महत्यादि पापानि नश्यन्ति । तद्यथा- शिवनामतरीं प्राप्य संसाराब्धिं तरन्ति ये

संसारमूलपापानि तानि नश्यत्यसंशयम् ।।
शिवनामामृतं पेयं पापदावानलार्दितैः ।
पापदावाग्नितप्तानां शान्तिस्तेन विना नहि ।।
शिवेति नाम पीयूषवर्षधारापरिप्लुताः ।
संसारदवमध्येपि न शोचति कदाचन ।।

(१/२२/२९,३१,३२)

येषां महात्मनां शिवनाम्नि महद्भक्तिर्जायते तेषां सहसा मुक्तिः भवति । अनेकजन्मतपः तप्त्वा कोऽपि जनः शिवे भक्तिं कर्त्तुं सक्षमः भवति । यस्य शम्भुनाम्नि

सर्वपापापहारिणी अखण्डिता भक्तिः जायते तस्यैव मोक्षः सुलभः, नान्यस्य । अनेकपापानि कृत्वा शिवनामजपात् नरः सर्वपानविनिर्मुक्तो भवति इत्यत्र संशयः नास्ति । परमेश्वरशिवस्य नाम स्मरणात् भक्तः घोरसंसारम् अंजसा सन्तरति । ब्रह्मस्वहरणं कृत्वा तथा च ब्राह्मणान् बहून् हत्वा शिवनामजपात् नरः पापैः न लिप्यते । दावदग्धाः वृक्षाः यथा वने भस्मसात् भवन्ति, तथा शिवनामतः पापानि दग्धीभूताः भवन्ति । शिवनाममहात्म्यं वेदेषु कीर्त्तितं तथा पूर्वजैरपि शिवनाम संसारतारणोपाय इति विनिश्चितं वर्त्तते । शिवनामजपप्रभावेण जनाः सद्गतिं प्राप्नुवन्ति । पूर्वं महापापः इन्द्रद्युम्न-नृपः शिवनामप्रभावेण सद्गतिं प्राप्तवान् । तथा च बहुपापिनी सौमिनी शिवनामजपेन उत्तमां गतिं प्राप्तवती ।

स वैदिकः स पुण्यात्मा स धन्यस्स बुधोमतः ।
शिवनामजपासक्तो योनित्यं भुवि मानव ।।(१/२२/२५)

कामनानुरोधेन शिवलिङ्गसंख्यानिर्णयः–

पार्थिवलिङ्गं विना अन्यदेवपूजनं फलदायकं न भवति तथा च दमदानादिकं वृथा भवति । संख्यानुसारं पार्थिवलिङ्गपूजनं फलदायकं भवति । प्रथमतः लिङ्गेषु पृथकतया आवाहनं कुर्यात् । पृथक् प्रतिष्ठा तथा पूजनं च कुर्यात् ।

विद्यार्थिपुरुषः यदि प्रीत्या सहस्रमितपार्थिवं लिङ्गं पूजयेत तदा निश्चितरूपेण फलं प्राप्नुयात् । धनार्थी तदर्द्धकम्, पुत्रार्थी सार्द्धसाहस्रम्, वस्त्रार्थी पञ्चशतकम्, मोक्षार्थी कोटिगुणितं शिवलिङ्गं पूजयेत् । भूकामः सहस्रकम्, दयार्थी त्रिसाहस्रम्, तीर्थार्थी द्विसहस्रकम्, सुहृत्कामी त्रिसाहस्रम्, वश्यार्थी अष्टशतकम्, मारणार्थी सप्तशतम्, मोहनार्थी अष्टशतकम्, उच्चाटनपरः सहस्रम्, स्तम्भनार्थी सहस्रं, द्वेषणार्थी पञ्चशतम्,

शिवलिङ्गं पूजयेत् । चौरभये शतद्वयं शिवलिङ्गं पूजयेत् । डाकिन्यादिभये पञ्चशतम्, दारिद्र्यनाशाय पञ्चसाहस्रमयुतं शिवलिङ्गपूजनं सर्वकामदं भवति । शिवलिङ्गपूजनसंख्यायां मुनिभेदतो मतान्तरमपि उपलभ्यते । तद्यथा-

लिङ्गानामयुतं कृत्वा पार्थिवानां सुबुद्धिमान् ।
निर्भयो हि भवेन्नूनं महाराजभयं हरेत् ।।
कारागृहादिमुक्त्यर्थमयुतं कारयेद् बुधः ।
डाकिन्यादिभये सप्तसहस्रं कारयेत् तथा ।।
सहस्राणि पञ्चपञ्चाशदपुत्रस्तत् प्रकारयेत् ।
लिङ्गानामयुतेनैव ह्यतुलां श्रियमाप्नुयात् ।।
कोटिमेकां तु लिङ्गानां यः करोति नरो भुवि ।
शिव एव भवेत् सोऽपि नात्र कार्या विचारणा ।।

(शि.पु. १.२१.१७-२२)

पार्थिवलिङ्गार्च्चनं कोटियज्ञफलप्रदं तथा नित्यं भुक्तिदं मुक्तिदं च कथितम्। लिङ्गार्चनं विना यस्य कालो गच्छति तस्य दुरात्मनः महाहानिः भवेत् । कलौ लिङ्गार्चनं कामार्थिनां नृणां सर्वाधिकफलप्रदं मोक्षार्थीणाञ्च मोक्षप्रदमस्ति ।

—★—

उपसंहारः

वेदवत् पुराणम् अतीव प्राचीनं प्रामाणिकञ्च शास्त्रमस्ति । तच्छास्त्रञ्च ईश्वरनिश्वासवत् नित्यमिति वेदोपनिषत्सु शास्त्रेष्वपि गृहीतमस्ति । तद्यथा- ''अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद् यद् ऋग्वेदो यजुर्वेदः, सामवेदोऽथर्वाङ्गिरस इतिहास पुराणम् ।'' (वाजसनेयी ब्राह्मणोपनिषत् २/४/१०) । पुराणानि ज्ञानमयस्य त्रिकालदर्शिनो वेदस्य भाष्यभूतानि एव सन्ति ।

पुरा पुराणमेकमेवासीत् । शतकोटिप्रविस्तरं तद् विशालकायं पुराणं पठितुं साधारणजना असमर्थाः आसन् । अतः भगवान् व्यासदेवः तद् विशालकलेवरं पुराणमष्टादशधा विभज्य अष्टादशमहापुराणानि रचयामास । एवं वर्तमानाष्टा-दशपुराणानां निर्माणस्य श्रेयो महर्षेः कृष्णद्वैपायनव्यासदेवस्यैवास्ति । येन देवलोके अद्यापि विद्यमानस्य शतकोटिप्रविस्तरस्य मूलपुराणस्य सारं संगृह्य चतुर्लक्षश्लोकद्वारा अष्टादशपुराणरूपेण संग्रन्थ्य मानवमात्रस्य परमं कल्याणं कृतम्।

तेषु अष्टादशपुराणेषु मुख्यतो भगवतः विष्णोः, देव्याः भगवत्याः तथा परमेश्वरस्य शिवस्य चरित्रं महत्त्वञ्च प्राधान्येन वर्णितं विद्यते । स्कन्दपुराणानुसारम् 'अष्टादशपुराणेषु दशभिः गीयते शिवः' इत्यनुसारं प्रायः सर्वेषु पुराणेषु शिवस्य माहात्म्यं गीतमिति प्रतीयते । तथा च शिवतत्त्वप्रतिपादकेषु शैवपुराणेषु शिवस्य तत्त्वं माहात्म्यञ्च निरूपितं वर्त्तते । शैवपुराणेषु शिवपुराणं शैवतत्त्वसम्बलितं सर्वश्रेष्ठं महापुराणमस्ति । अत्र शिवतत्त्वं पल्लवितं, पुष्पितं पूर्णतया विकशितञ्चास्ति । शैवदर्शनस्याधारेण रचितमिदं पुराणं वेदसारसम्बलितं शैवागमसिद्धान्त-समन्वितं शिवभक्तानां महोल्लासकरं सर्वेषां प्राणिनामुपकारकञ्च पुराणमस्ति । तद्यथा शिवपुराणमाहात्म्ये–

शैवं पुराणमिदमात्मवतां वरिष्ठं
सेव्यं सदा परमवस्तुसत्तां समर्च्यम् ।
तापत्रयाभिशमनं सुखदं सदैव
प्राणप्रियं विधिहरीशमुखामराणाम् ।। (१/५०)

शिवपुराणस्याद्यासंहिता विद्येश्वरसंहिता शिवपुराणस्य प्राणंभूताऽस्ति । शिवपुराणस्य सम्पूर्णमहत्वमत्र निरूपितं वर्तते । न केवलं शिवपुराणस्य अपितु शैवतत्त्वमत्र पूर्णतया प्रकाशितमस्ति। वेदप्रतिपाद्यस्य परमेश्वरशिवस्य माहात्म्यमत्र सम्पूर्णरूपेण प्रतिपादितमस्ति ।

येषां चैव शिवः साक्षाद्दैवतं परमं शुभम् ।
सदाशिवकथालोके वल्लभा भवतां सदा ।।
ते धन्याश्च कृतार्थाश्च सकलं देहधारणम् ।
उद्धृतञ्चकुलं तेषां ये शिवं समुपासते ।।
मुखे यस्य शिवनामसदाशिवशिवेति च ।
पापानिनस्पृशंत्येवखदिरांगारकं यथा ।।
श्रीशिवाय नमस्तुभ्यं मुखं व्याहरते यदा ।
तन्मुखं पावनं तीर्थं सर्वपापविनाशनम् ।।
शिवेतिनामदावाग्नेर्महापातकपर्वताः ।।
भस्मीभवं त्यनायासात्सत्यं सत्यं न शंसयः ।।

(वि.सं. २३, ४/७, २३)

शिवमाहात्म्येन सह संहितायां शैवतत्त्वस्य अन्येऽपि विषयाः चर्चिताः सन्ति । मुख्यतः ते यथा–

धर्मक्षेत्रे प्रयागे पुरा सत्यव्रतपरायणाः मुनयः महासत्रमाचरितवन्तः । महायज्ञं समाकर्ण्य व्यासदेवस्य पौराणिकः शिष्यः सूतः तत्राजगाम । तं दृष्ट्वा प्रहृष्टाः मुनयः तस्य सत्कारं कृत्वा घोरे कलियुगे नष्टबुद्धीनां स्वधर्मत्यागशीलिनां नराणां मुक्त्युपायमपृच्छन् । तदा सूतदेवः परमेश्वरशिवस्य माहात्म्यसम्बलितं शिवपुराणं कथयामास । शिवपुराणस्य सम्पूर्णं माहात्म्यं, वक्तुः श्रोतुश्च लक्षणं तथा शिवपुराणे संहिताभेदः एतत्सर्वं वर्णयित्वा सूतदेवः साध्यसाधनसाधकतत्त्वमाध्यमेन मनुष्यस्य कृते शिवपदप्राप्तिरेव साध्यं, तस्मिन् सिद्धिलाभनिमित्तं श्रवणकीर्त्तनादयः साधनमिति

निरूपितवान् । पुनश्च साधकस्य संज्ञा तेन एवं निरूपिता यत्, तस्य शिवस्य निरन्तरसेवातत्परः फलनिस्पृहः जन एव साधकपदवाच्यः नान्यः इति ।

प्रथमपरिच्छेदे नैमिष्यारण्ये यज्ञदर्शनार्थमागताय सूताय कलौ जनानां श्रेयसः उपायविषये मुनीनां प्रश्नः वर्णितो विद्यते । ततः कलिदोषदूषितानां स्वधर्माचाररहितानां जनानां मुक्त्युपायनिरूपणे सूतेन शिवपुराणप्रस्तावः वर्णितो विद्यते । तत्र च शिवपुराणस्य श्रवणविधिः वक्तुः श्रोतुश्च लक्षणं निरूपितं वर्तते । शिवलिङ्गस्य तथा वेरस्य पूजनम्, साध्यसाधकसाधन-तत्त्वञ्च अस्मिन् अंशे निरूपितं विद्यते ।

द्वितीयपरिच्छेदे शिवस्य महत्त्वप्रतिपादनप्रसङ्गे विधिविष्णुमध्ये युद्धं प्रवर्णितं विद्यते । युद्धरतयोः विधिमाधवयोः मध्ये ज्योतिस्तम्भस्याविर्भावः तथा मिथ्यावादिनो ब्रह्मण अपूज्यत्वं केतकपुष्पस्यापि शिवपूजायाः बहिस्करणम् अत्र प्रतिपादितं विद्यते । अस्मिन् अंशे प्रतिपादितं शिवरात्रितत्त्वं तथा पञ्चकृत्यतत्त्वं शिवपुराणस्य वैशिष्ट्यं व्यनक्ति । ओंकारस्वरूपं तथा जपविधानमत्रापि सुष्ठु निरूपितमस्ति । तृतीयपरिच्छेदे लिङ्गस्थापनविधिः तथा पूजनप्रकारो विशदतया प्रतिपादितो विद्यते । शिवक्षेत्रस्य माहात्म्यं तथा तत्र वासस्य माहात्म्यम् अस्मिन् अंशे प्रतिपादितं विद्यते । पापभेदाः तथा सदाचारम् अत्र च निरूपितं वर्त्तते ।

चतुर्थपरिच्छेदे यज्ञतत्त्वप्रतिपादनप्रसङ्गे अग्नियज्ञ-देवयज्ञ-ब्रह्मयज्ञानां तत्त्वं प्रकाशितमस्ति । फलाप्तये पार्थिवपूजनप्रकारश्चात्र निरूपितं विद्यते । महानैवेद्यजन्मनैवेद्यविषये च अत्र वर्णनं समुपलभ्यते । विन्दुनादात्मकं तत्त्वं, प्रणवपञ्चाक्षरमाहात्म्यञ्चात्र सुष्ठुतया निरूपितं विद्यते । बन्धमोक्षरूपशिवलिङ्गस्य माहात्म्यं तथा लिङ्गभेदश्चात्र वर्णितो विद्यते ।

पञ्चमपरिच्छेदे भस्मतत्त्वं प्रतिपादितमस्ति । प्रसङ्गेऽस्मिन् भस्मभेदः, भस्मधारणविधिः भस्ममाहात्म्यञ्च निरूपितं वर्त्तते । रुद्राक्षतत्त्ववर्णने रुद्राक्षभेदः रुद्राक्षधारणविधिः, रुद्राक्षमाहात्म्यञ्चात्र प्रस्तुतमस्ति । शिवनैवेद्यस्य विल्वपत्रस्य माहात्म्यम् चात्र वर्णितं विद्यते ।

इत्थं विद्येश्वरसंहितायां शैवतत्त्वं सम्पूर्णरूपेण प्रकाशितं विद्यते, यस्य पठनेन शैवतत्त्वविषये ज्ञानं पूर्णतां लभते । इति शम् ।

शान्तं पद्मासनस्थं शशधरमुकुटं पञ्चवक्त्रं त्रिनेत्रम् ।

शूलं वज्रं च खड्गं परशुमभयदं दक्षभागे वहन्तम् ।।

नागं पाशं च धण्डां प्रलयहुतवहं शाङ्कुशं वामभागे ।

नानालङ्कारयुक्तं स्फटिकमणिनिभं पार्वतीशं नमामि ।। सर्वं

श्रीशाम्बसदाशिवार्पणमस्तु ।

—★—

सङ्केतसूची

अ.पु.	-	अग्निपुराणम्
उ.भा.	-	उत्तरभागः
उ.सं.	-	उमासंहिता
कै.सं.	-	कैलाससंहिता
को.सं.	-	कोटिरुद्रसंहिता
पू.भा.	-	पूर्वभागः
रु.सं.	-	रुद्रसंहिता
लि.पु.	-	लिङ्गपुराणम्
वा.सं.	-	वायवीयसंहिता
वा.पु.	-	वायुपुराणम्
वि.सं.	-	विद्येश्वरसंहिता
श.रु.सं.	-	शतरुद्रसंहिता
श्वे.उ.	-	श्वेताश्वतरोपनिषत्
स्क.पु.	-	स्कन्दपुराणम्
सृ.ख.	-	सृष्टिखण्डः

—★—

सहायकग्रन्थसूची

१.	अग्निपुराणम्	-	चौखम्बासंस्कृतसंस्थानम्, वाराणसी
२.	अथर्ववेदः	-	रामकुमारराय:, चौखम्बासुरभारती-प्रकाशनम्, वाराणसी
३.	इशादि नौ उपनिषद्	-	हरिकृष्णदास गोयन्दका, गीताप्रेस् गोरखपुरम् ।
४.	कालिकापुराणम्	-	नागपब्लिसर्स, दिल्ली
५.	देवीभागवतम्	-	ठाकुरप्रसाद एण्ड सन्स बुक् सेलर, वाराणसी
६.	पद्मपुराणम्	-	महादेवचिन्तामणि आप्टे, आनन्द-आश्रम मुद्रणालय:
७.	मत्स्यपुराणम्	-	पुष्पेन्द्रचन्द्र लक्ष्मणदास, दिल्ली
८.	मार्कण्डेयपुराणम्	-	नाग पब्लिसर्स, दिल्ली
९.	वायुपुराणम्	-	नाग पब्लिसर्स, दिल्ली
१०.	विष्णुपुराणम्	-	गीताप्रेस, गोरखपुरम् ।
११.	शिवपुराणम्	-	नाग पब्लिसर्स, दिल्ली
१२.	स्कन्दपुराणम्	-	श्रीकेदारेश्वरयन्त्रणालय:, मुम्बाई
१३.	लिङ्गपुराणम्	-	मोतिलालवनारसीदास, वाराणसी
१४.	ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम्	-	हिन्दी-साहित्य-सम्मेलनम्, प्रयाग

—★—

Due date of Return	Due date of Return	Due date of Return

Dr. (Smt.) Minati Rath

Acharya (M.A.)
(Gold Medalist)
B.Ed., Ph.D.

Her Publications :-

1. Srimadgargasamhita Rahasyam.
2. Kalidasanka Saphalata Pachhare Nari-Vidushi Vidyottama.
3. Puraneshu Shivabatar Tattwam
4. Shiva Tattwa Vimarsha (In Press)
5. Bamadeva Samhitayah Samikshyanam (In Press)
6. Purana Saurabham

Vidyeswarasamhitayah Samiksanam

Written by Dr. (Smt.) Minati Rath,

Associate Professor in Department of Puranetihasa, Sadashiva Campus, Puri

Former Member, Board of Management and Academic Council, Rashtriya Sanskrit Sansthan (Deemed University) New Delhi,

She has attended many National & International Seminars, conferences and contributed valuable research papers to journals of National and International fame.

She is an approved Research Guide.

She is awarded with Vidushi Vidyottama Samman -2008

by Ramanama Seva Ashram Nyas Ujjain (M.P.) for best contribution to literature especially on Kalidas and vidyottama.

ISBN 819017886-5